

सांगाती अनिल

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय ..... काव्य
सं. क्र. २६२८

REFBK-0026474

REFBK-0026474

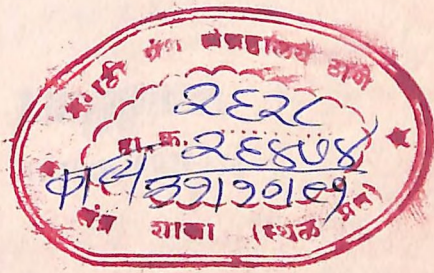
संदर्भ
काव्य

२६२८

२६४७४

३११०१९१

सूचना
तसे न
जादा व

सांगाती

अजिंक

REFBK-0026474

REFBK-0026474

मेहता पब्लिशिंग हाऊस

शिवावाम्

© सौ. आशावती शिरीष देशपांडे

पहिली आवृत्ती : ऑक्टोबर १९६१

दुसरी आवृत्ती : सप्टेंबर १९६९

तिसरी आवृत्ती : जुलै १९७१

चौथी आवृत्ती : जुलै १९९१

प्रकाशक

अनिल मेहता

मेहता पब्लिशिंग हाऊस

१२१६, सदाशिव पेठ,

पुणे.

मुद्रक

स्मिता प्रिंटर्स

१०१९, सदाशिव पेठ,

पुणे.

ISBN 81-7161-136-2

मुखपृष्ठ : दीपक संकपाळ

किंमत : तीस रुपये

महाराष्ट्र शासकीय मंत्रालय

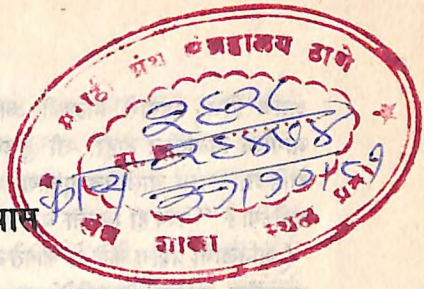
अनुक्रमणिका

आनिल—एक अभ्यास

सात

सांगाती	१
भाज अंधारी रात	३
स्वातंत्र्यचक्रप्रवर्तन	४
रूसवा	५
ओळख	६
अर्घ्य	७
गाठ	८
१९४७	९
पर्यंत	१३
आम्ही	१४
तहान	१७
प्रणाम	१९
जाग	२०
सारेच दीप कसे मंदावले आता	२३
अभिसार	२६
आंत	२७
मेघांची भूमि	२८
ओढ	३१
अंत	३२
झोप	३३
स्वप्न	३४
दुरूप	३५
क्षणभर	३६

अर्थ	३७
पीक	३८
कोंबडा	३९
रंभागर्भ ✓	४१
स्वप्नबीज	४२
तटस्थ	४३
पाहवों हैं सर्व आम्ही ✓	४४
रानराणी ✓	४६
कधीचें क्षितिज	४७
आई	४८
आश्विन /	५०
विराणी	५१
तदात्मता	५२
एक दिवस	५३
आणीबाणी	५४
तळ्याकाठी	५५
खेळणीं	५६
पावसाळी सांज	५७
दोन वाटा	५८
जुई	५९
श्रावणझड	६०
शरदागम	६१
लावण्य	६२
एकाकी ✓	६३
निर्वासित चिनी मुलास	६५

अनिल - एक अभ्यास

अनिल गेली चाळीस वर्षे कविता लिहित आहेत. या काळात वेळोवेळी मराठी कवितेच्या रूपरंगांत फेरबदल झाले. काही वरवरचे तर काही अंतर्गम डबकून टाकणारे. मंद दृष्टीतही भरतील इतके काही ठसठसीत, तर काही इतके सूक्ष्म की एकाग्र बुद्धीलाही सायासाने उमगावेत. यांतील कोणत्या फेरबदलांचा स्पर्श अनिलांच्या कवितेला झाला, आणि तिच्या प्रभावाने कोणते फेरबदल घडून आले, हा विचार करण्यासारखा आहे. त्या प्रभावाची तीव्रता आणि व्याप असा कधीच नव्हता की ज्यामुळे अनिलांचा 'पंथ' व्हावा, 'घराणे' वनावे. त्यांचा गंडा बांधलेले चेले नाहीत; नवशिक्ष्याला घोटता येतील अशा खास लकवी त्यांच्यापाशी नाहीत. म्हणून 'फुलवात' या त्यांच्या पहिल्याच संग्रहामुळे (१९३२) वरिष्ठ श्रेणीच्या कवींत त्यांना स्थान मिळूनही—आणि त्यानंतरच्या त्यांच्या कर्तृत्वाने त्याला बळकटी येऊनही—त्यांना 'स्थान-माहात्म्य' लाभले नाही, ते एकटेच राहिले.

या एकटेपणाचे हे तर कारण नसेल ना की ते चालत राहिले; त्यांनी वेळीच कृतकृत्यपणे बैठक मारली नाही. आसनाभोवती गण लौकर जमतो, प्रदक्षिणा घालता येते, धूपदीपाचे संस्कार सहज घडतात. चालणाऱ्याला ते भाग्य कठीण. मागून दिंडी जाईल म्हणावे तर तिला मळलेली वाट लागते. या कवीला आवडते ती "वाट वळणाची... पायफसणीची... अडचणिची". "हीच माझी वाट होती" अशी कवीची भावना आहे. अशी वेगळी, बिनसरावाची, वाट हा कवी धुंडीत आला; तो स्थिर झाला नाही. त्याने प्रयोग केले. त्यांतील काही इतरांना पचले; सर्व नाहीत. इतरांच्या प्रयोगांशी त्याचे नेहमीच जुळले नाही. अशा एखाद्या प्रयोगाचे भाग्य हे की त्याशी पाहतापाहता परंपरा झाली. पायवाट. रुंदावून तिचा सपाट 'मार्ग' झाला;

आणि तिला रहदारी मिळाली. अनिलांची एकलकोंडी वाट कधी अशा मार्गाला मिळालीच नाही. ती हुलकावणी देत व घेत नागमोडीने जात राहिली. अशा चालीतच एखाद्या कविप्रकृतीचे सार्थक असते—की सर्वच कवींच्या? “कवि हा फिरता बरा” असे समर्थानी म्हटले असते कदाचित.

(अनिलांनी प्रयोग केले ते कवितेच्या बहिरंगाप्रमाणे अंतरंगातही. पहिल्या बहिरातील त्यांच्या प्रेमकवितेने त्या वेळच्या रसिकाला ओढून घेतले ते आपल्या वेगळेपणामुळे.) असा वेगळेपणा आजवर विविध तऱ्हेच्या कवितेत त्यांनी टिकविला. (पण साधारण वाचकाच्याच नव्हे तर अनेक शुष्क काव्य-समीक्षकांच्याही मनात घट्ट सांगड बसली आहे ती अनिल आणि मुक्तछंद यांची. त्यांची अढीच झाली आहे; जणू मुक्तछंदापलीकडे त्यांनी काही लिहिले नाही, आणि तेवढीच त्यांची कर्तबगारी. मुक्तछंद हा काय प्रकार आहे व तो का, याविषयीच्या कल्पनाही जरा मोघमच असतात.) आणि बहिरंगाबाबतही अनिलांनी आणखी प्रयोग करून पाहिले आहेत याची जाणीव नसते.

मुक्तछंदाचा आता मराठी डोळ्यांना (आणि कानांना, म्हणजे ज्या कानांना छंदभेद उमगतात अशांना) इतका सराव झाला आहे की पंचवीस वर्षांपूर्वी त्याने केवडा हलकळोळ माजविला होता याची सांगून कल्पना यायची नाही. विरोधकांतील अगदीच बाष्कळ आणि मट्ट होते ते सोडले तरी इतरांचे मुख्य आक्षेप असे की मुक्तछंद म्हणजे गद्यच आणि तो परस्फूर्त म्हणून मराठी परंपरेला विघातक आहे. त्यांचा निरास करताना मराठी भाषेची मोडणी आणि पंडितपूर्व कवितेची घडण यांच्याशी मुक्त-छंदाचे लागेबांधे असल्याचा अनिलांनी निर्वाळा दिला. त्याने फार जणांचे समाधान झाले असे नाही. ओवी-अभंगांसारख्या खऱ्या मराठी छंदांचा लवचिकपणा वृत्तांच्या कोष्टकावर वाढलेल्या पठिक वाचकाला खरोखर मानवला नव्हताच. जातिरचनाही गौण, अथवा आपद्धर्मासारखी, समजणारी संस्कृत-निष्ठा अशी पाय रोवून बसली होती. आता परिस्थिती इतकी बदलली आहे, छंदमुक्ती येथपर्यंत गेली आहे, (की अनिलांनी घालून दिलेले दोन प्रकार (‘प्रेमजीवन’ आणि ‘मानवता’) हेच कित्येकांना अकारण जवळलेले वाटतात.)

(मुक्तछंदाच्या गद्यत्वावर भर देणारे असे म्हणत की ज्यांना बद्ध-छंदाची शिस्त जमत नाही त्यांनी ही मुक्तछंदाची पळवाट काढली आहे.) मुक्तछंद लिहिण्यास सोपा असा समज. तो असो वा नसो, अनिलांनी छंदःशास्त्र मान मोडून अभ्यासले आहे. वृत्तजातींची लक्षणं, लगक्रम, उदाहरणे हे सगळे घटपट त्यांना मुखोद्गत आहे. तेच एकंदर परंपरेविषयी. जुने मराठी कवी त्यांनी गोडीने वाचले आहेत. या रूढिभंजक कवींच्या प्रयोगांना परंपरेची बैठक आहे. इतकेच की त्याची परंपरेची कल्पनाही रूढिभंजक आहे. कोण्या एके काळी निर्माण होऊन आजवर तशीच अभंग राहिलेली ती परंपरा असे न मानता प्रत्येक कलावंताच्या प्रयोगामुळे पुनर्घटित आणि समृद्ध होणारी तीच परंपरा. ती वाहती हवी, साचलेली नको. तो शब्दच बदनाम झाला आहे तो आपल्या कर्मठ पारंपरिकांमुळे.

काही आधुनिकांचेही संस्कार अनिलांवर झाले. त्यांपैकी केशवसुतांचे विशेष आणि विविध. वासुदेव बळवंत पटवर्धनांनी आपल्या विदग्ध रसिकतेने अनेक तरुणांतील काव्यप्रेम फुलाविले, त्यांतील अनिल हे एक. पटवर्धन केशवसुतांचे अभिमानी; तो अभिमान अनिलांइतका त्यांच्या अन्य शिष्यांत उतरला असेल असे वाटत नाही. केशवसुतांना चिकटलेल्या 'रोमँटिक' या शब्दावर त्या वेळच्या काही तरुण कवींचे जितके प्रेम जडले तितके त्यांच्या कवितेवर जडले नसावे. केशवसुतांची अस्सल वैशिष्ट्ये गोविंदा-ग्रजांसारख्या त्यांच्या चेल्यांनच अर्धीमुर्धी हरवून टाकली होती, उरलेली लौकरच त्या वाटेने गेली. राहिल्या फक्त 'आधुनिक कवितेचे जनक' इत्यादी आरत्या आणि मंत्रपुष्प. केशवसुतांचा आवेश पुढे काहींनी उचलला. पण शब्दांचा गोडवा आणि रचनेची जिल्हई ही अशा आवेशाशी विसंगत असतात ही जाणीव त्यांनी सहसा ठेवली नाही. तांब्रे-पंथाची नादनिष्ठा गाजू लागल्यावर केशवसुती बाणा एकंदरीने वनवासी झाला. त्याची इमानाने संगत करणाऱ्या थोड्या कवींपैकी अनिल हे प्रमुख.

तरुण वयात कवीचा पिंड भरत असतो तेव्हा त्यावर तऱ्हेतऱ्हेचे दाब पडतात—काही हलके, काही बळकट. त्यांची परस्परांशी नेहमीच संगती लावता येते असे नाही. काहींच्या खुणा स्वच्छ आणि कायम राहतात,

काहींच्या शोधाव्या लागतात. कोण जाणे, खुद्द कवीलाच त्यांतल्या काही पुसून टाकाव्याशा वाटत असतील. अनिलांच्या घडणीच्या काळात—साधारणतः १९१५ ते १९२८ पर्यंत—बालकवी आणि गोविंदाग्रज यांच्या प्रभावातून—जबरीतून म्हणा हवे तर—कोणी (काव्य-लंपट पोरगा) सुटला असेल असे वाटत नाही. पुन्हा या दोघांचे सहज सूर परस्परांशी कित्येकदा विसंबादी; (केशवसुतांचाही सच्चा सूर तिसराच) पण प्रतिभेच्या किमयेने, त्या दोघांत कधी असा मेळ जमून येतो की असली फोड आणि चिकित्साच बदसूर वाटावी. अगदीच एकमार्गी कवी क्वचित—म्हणजे खरा कवी. पाय फुटताच डोळ्यांना झापडे आणि कानांना दट्टे बसवून घेणारा. अनिलांवरून आणखीही कुणाकुणाचे वारे गेले असेल? बींची चटकन आठवण होते : बी केशवसुतांना गोविंदाग्रजांहून अधिक जवळचे. काव्याचा आचार आणि उच्चार यांबाबत ते इतर अनेकांहून अधिक आधुनिक, पण जुन्याचा कस पचविलेले; त्या जुन्यात संस्कृतापासून लावणीपर्यंत सगळे आले. अनिल व केशवसुत यांमधील बी हा एक घट्ट दुवा आहे.

पुढे अनिलांचा जो विकास झाला त्याचा आलेख पाहण्यासारखा आहे. 'फुलवात' मधील कविता १९३१ पर्यंतच्या, त्या सगळ्याच 'प्रेमाच्या' : ओढ, हुरहूर, अधीरता, सफलतेची थरथर यांच्या आणि त्या अवस्थेला साजून दिसतील अशा आदर्शवत प्रेमाच्या. त्यानंतर अनिलांनी 'तसल्या' कविता लिहिल्या नाहीत. लिहिल्या असल्या तर त्या संग्रहाने मिळालेले यश दुणावत गेले असते. (आपले वळण आपणच घोटत राहिले म्हणजे इतर ते गिरवू लागतात!) पण ते कवीच्या वाढीशी विसंगत ठरले असते—कृत्रिम झाले असते. आपल्याकडे जो शालेय रोमँटिसिझम, त्याच्या सोप्यासोप्या आडाख्यांसह, त्या काळी पसरत होता (आणि अजूनही ज्याची डबकी कोठेकोठे घोंघावत असतात!), त्याअन्वये कवित्वाला पंचविशींची सक्त मर्यादा होती. म्हणजे, ते वय उलटल्यावरही तसे काही न घडल्याचा भास चालू ठेवला पाहिजे! तीच कोवळीक, तोच हळवेपणा, तेच थेर. (मर्कटग्रंथी वापरून जवानी टिकविण्याचा शास्त्रीय प्रयोग तेव्हाच गाजला होता!) प्रौढ आणि वयस्कर कविता कशीशीच वाटे. कवीने वय चोरले पाहिजे.

तेच 'चिर-तारुण्य', म्हणून कलप लावलेली कविता तेव्हा पावलोपावली भेटे. प्रेमकवी अनिल 'फुलवात' भोवतीच घोटळत राहिले नाहीत: 'प्रौढत्वीं निजशैशवास जपणें' हा वाणा प्रेमापुरता तरी वाळगणाच्या कवीपैकी ते नव्हते. प्रेमही प्रौढ, घरंदाज आणि गडद होते: नुसती फेसाळ खळखळ उठविण्याऐवजी खोल आणि विशाल अंतःप्रवाहासारखे ते अवध्या संसाराला शीतळाता देते याची अनिलांच्या पुढील—'पैतव्हा'तील आणि या संग्रहातील—कवितांत पुरी साक्ष आहे. (त्यावरून आठवले. हरींद्रनाथ चट्टोपाध्यायांनी गमतीने म्हटले आहे की तरुणपणी माणूस फक्त 'प्रेमात पडतो', प्रौढपणी तो 'प्रेम करतो'! त्यांनी तारुण्याची मर्यादा पन्नास वर्षांपर्यंत ताणली आहे ते सोडा!)

असल्या 'चिर-तारुण्या'चे वरदान अनिलांनी स्वतःला दिले नाही. ते सगळ्या अंगांनी वाढत होते. त्यांत लपविण्यासारखे त्यांना काही वाटन नसावे. 'फुलवात'नंतर तीन वर्षांनी त्यांनी 'प्रेम आणि जीवन' ही मुक्तछंदांतील दीर्घ कविता लिहिली आणि ती लगेच प्रसिद्धही झाली. त्यानंतर तीनच महिन्यांनी लिहिलेले 'भग्नमूर्ति' हे मुक्तछंदातील खंडकाव्य मात्र पाच वर्षांनंतर प्रसिद्ध झाले. 'फुलवात'च्या कवीने ह्याही कविता लिहिल्या हे तेव्हा कित्येकांना खरेच वाटेना. एक तर मुक्तछंद : 'फुलवात'च्या शेवटी त्यातील काही गीतांचे स्वरलेखन देणाऱ्या—आणि ज्याच्या काही गीतांच्या तबकड्या लोकप्रिय झाल्या त्या—कवीने असे करावे? तिकडे काणाडोळा केला तर कवितेच्या ऐवजाचे काय? 'प्रेम आणि जीवन'चा विषय तरी 'काव्यमय' होता—अगदी रोमँटिकच: पण 'भग्नमूर्ति' ही नावात जाहीर केल्याप्रमाणेच उघडउघड भंगलेल्या मूर्ती, देवळे इत्यादीसंबंधी होती. पुस्तक बांधणीपासून सुंदर असले तरी ते उघडल्यावर एखाद्या जीर्ण वस्तुसंग्रहालयाचा 'कॅटलॉग' पाहत असल्याचा भास व्हावा अशी पानपानभर चित्रे त्यात होती. खुद्द कवितेत तसली भयानक नावे होती. आणि अशा मोडक्या मूर्तीपासून आणि अतिप्राचीन इतिहासापासून काय काय बोध घ्यायचा त्याचे ठणठणीत प्रवचन होते! 'प्रेम आणि जीवन'-देखील प्रवचनापासून सुटले नव्हते! बोधवादातून नुकतीच मराठी

कवितेची सुटका झाल्याचे शुभवर्तमान नीटसे फैलावले नाही तोच काय हे ?

भावनेचे क्षेत्र काव्याला आंदण देऊन विचाराचा प्रपंच गद्याच्या हवाली करणारी वाटणी समजूतदार म्हणून सर्वसामान्य होऊ पाहत होती. भाषेबाबतही थोडीशी तसलीच फारकत धरून चालणारे पुष्कळ होते. 'गद्याची भाषा' कवितेत आली अथवा कविता 'वैचारिक' दिसली की ती नकोशी वाटे. 'बोधाची गाणी' गाणारे पूर्वीचे कवी हेही वैचारिकच असा समज होता. कवितेतला विचार हा भावनेशी एकजीव किंवा तिच्यात संक्रांत झालेला असतो हे त्याचे निराळेपण पाहिले जात नसे. तेच बोधाचे. 'प्रेम आणि जीवन' मधील विचारांत असली तिडीक आहे की गद्य विधानांमधून त्याचे तपमान अधिक आहे हे चटकन उमगते. 'भ्रममूर्ति'तील संस्क्रुतिरक्षणविषयक बोध अधिक उघड, क्वचित बटवटीतही वाटला तरी मूलतः तो काव्यविषयातच अंतर्भूत आहे; किंबहुना तोच काव्यविषय आहे. तो विचार वर्षानुवर्षांच्या व्यासंगातून आणि तळमळातून स्फुरला आहे, मग तो पटो वा न पटो. त्याचा उच्चार सौम्य आणि रुचिर व्हावा म्हणून त्यावर कसले तरी काव्यमय पुट चढविता आले असते; पण रोखठोकपणातच त्याचे विशिष्ट बळ आहे; ते अशा आडवळणी शब्दांतून विखरून गेले असते. एका आर्ष विषयावरील कवितेला आर्ष वाणीची ही रंग अनुरूप आहे.

तेच १९४३ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या (आणि या संग्रहात समाविष्ट केलेल्या) 'निर्वासित चिनी मुलास'चे. तशा एका मुलाचे छायाचित्र कवीने कोठे पाहिले; त्याचे 'कावरेबावरे भेदरलेले' डोळे असे बोलके होते की त्यांनी कवीला अती बेचैन केले. तो काळच असा की मठ आणि मुक्त या दोन जातींची माणसे सोडल्यास इतरांना दूर पेटलेल्या वणव्याची आतवर झळ लागत होती. युद्धाच्या दैनंदिन चढउतारांवर त्यांचा जीव टांगला होता. हे क्रोणते शिळोप्याच्या इतिहासातील शिकंदर आणि पोरस यांतील अथवा अमेरिकेतील यादवीचे युद्ध नव्हते. ते आजचे होते; त्याच्या निकालावर उद्याचे नशीब अवलंबून होते. प्रत्येकाच्या भावना त्यात गुंतल्या होत्या. आणि या भावना पोकळ व केवळ 'स्वार्थी' नसून दीर्घ आणि

उत्कट विचाराचे ते चैतन्यमय रूप होते. हे अमानुषतेने वुजवुजलेले जीर्ण जग कोलमडत आहे, त्याच्या जागी सुंदर नवे जग उभे राहिल, ही निष्ठा त्या कवितेने बोलून दाखविली आहे; तसाच युद्धपिसाटांचा आणि नफेबाजांचा जळजळीत निषेधही. 'पेतेव्हा' (१९४७) या संग्रहात दुसऱ्या महायुद्धातून आणि त्याची कृष्णच्छाया पडलेल्या परिस्थितीतून स्फुरलेल्या सुमारे दहा कविता आहेत. याही संग्रहात काही कविता अशा आहेत की ज्यांचा विषय कवीभोवतालच्या जगाची सुखदुःखे हा आहे. अशा कवितेवर 'सामाजिक', 'प्रचारात्मक' इत्यादी शिके मारून तिला हिणकस ठरविण्याची फॅशन या पंधरा वर्षांत रुळली आहे—पद्धतशीरपणे रुळविली जात आहे.

पुन्हा पंचवीस-तीस वर्षे मागे गेले पाहिजे. त्या काळी नव्या राजकीय विचारांची एक अत्यंत मोठी प्रवळ लाट आली; हजारो तरुण त्यात न्हाऊन निघाले. त्यांना नवे जग हवे होते; त्याचे आराखडे त्यांच्या डोक्यांत थैमान घालीत होते; आणि या नव्या आणि जुन्या जगांच्या लढ्याची, व्यक्तीच्या सामाजिक संबंधांची, ज्याला जाणीव नाही आणि म्हणून जे ती वाचकांना देऊ शकत नाही ते साहित्य कुचकामी किंवा प्रतिगामी आणि ती जाणीव प्रवरपणे असणारे ते पुरोगामी अशी सुटसुटीत फाळणी त्यांनी केली. साहित्य लढाऊ असावे—क्रांतीच्या शस्त्रासारखे—अशी त्यांची श्रद्धा. युरोपातून—विशेषतः इंग्लंडातून—ही विचारप्रणाली येथे आली. त्या दशकाच्या शेवटी शेवटी, म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धाच्या आरंभी, उलट वारे वाहू लागले; प्रथम अर्थात युरोपअमेरिकेत, आणि मागोमाग या देशात. राजकीय प्रवाह बदलल्यामुळे वारे बदलले. जे प्रतिगामी होते ते एकाएकी पुरोगामी झाले—माणसे आणि साहित्य. तीच माणसे त्याच शिरा ताणून नेमके उलट ओरडू लागली. एका रंगाचे ठोकळे जाऊन दुसऱ्या रंगाचे (किंवा बिनरंगाचे) ठोकळे लोकप्रिय झाले. साहित्य हे केवळ प्रचाराचे साधन आणि तेही राजसत्तांकित करू पाहणारा हडेलहप्पी विचार हटत गेला; आणि प्रचार, साहित्यातील 'सामाजिक जाणीव', 'दलितांविषयी सहानुभूती' इत्यादींनी पित्त उठणारा कलावाद पुन्हा वर आला. या वादाला धनसत्तेचा आश्रय वर्ज्य नाही हे पुढे स्पष्ट झाले.

दरम्यान राष्ट्रीय चळवळीचा जोर वाढत होता, आणि तिच्यात बेचाळीसचा आवर्त निर्माण झाला. त्याने कुसुमाप्रजांची कविता चढली; ज्या भावनांनी आणि विचाराने देशाला भारले होते त्यांनीच त्या कवितेलाही भारले होते. ती चढविलीही गेली. श्रीकृष्ण पोवळ्यांच्या तशा कवितेचेही तेच. यात मौज अशी की ज्या टीकाकारांनी ही भडक तारीफ चालविली होती त्यांना तत्त्वतः तसली कविता मान्य नव्हती! राजकीय आकांक्षा, सामाजिक दुःखे वगैरे विषय त्यांना काव्यबाह्य ठरवायचे होते. असले विषय म्हणजे प्रचार, म्हणजे कृत्रिमता, असे त्यांच्या नव्या पाठ्यपुस्तकातील समीकरण होते. पण त्या काळाचा महिमा म्हणून, किंवा आणखी काही कारणाने, त्यांनी तसल्या विषयांवरील कवितेचा उदोउदो केला. मथळेबाजी माजली; विशेषणांना अर्थ उरला नाही. नावीन्याच्या सोसाने 'क्रांती', 'रक्त', 'अग्नी' असला गरम मसाला वापरून झगझगीत विशेषणे बनविली गेली. या सगळ्याचा इतका अतिरेक झाला की अगदी भाबडे वाचक सोडल्यास इतरांचे मन क्लृप्त व्हावे. 'अहि-नकुल' मधील सापमुंगूस कोण याचा राजकीय अन्वय तावातावाने आणि तपशिलाने जाहीर होऊ लागला. 'गर्ज जयजयकार' या सरळसोट गीतावर शब्दबंबाळ भाष्ये झाली. पण हा ताप चढला तसा एकाएकी उतरला. इतकेच नव्हे तर जणू घडलेल्या पापाचे क्षालन म्हणून या जातीच्या टीकाकारांनी यापुढे असल्या कवितेला ओवळी मानण्याचे व्रत घेतले. लढाई संपली. बदललेल्या जागतिक परिस्थितीत त्या व्रताचे माहात्म्य वाढले, अजून वाढत आहे, वाढविले जात आहे. कवीच्या आत काय घडते तेच महत्त्वाचे; त्याच्या भोवती काय घडते ते गैरलागू; त्याची दखल घेणारा तो अकवी. परिस्थितीचे सोयरसुतक कवीला नसावे. तो तिच्यापासून अलिप्त असतो—आणि मुक्त. जसा एखादा अवलियाच. याची उजळणी एकसुरात चालू असते. सामाजिक आणि राजकीय क्रांतीला विषय म्हणून साहित्यात मजाव असावा, साहित्यिकाला अन्यायाची चीड येऊ नये (स्वतःवरील अन्याय सोडल्यास), परदुःखाची आच त्याला लागू नये—थोडक्यात, साहित्यात असला 'प्रचार' नसावा—याचा प्रचार मात्र तऱ्हेतऱ्हेने होत असतो.

म्हणून केशवसुतांच्या मोठेपणाला 'तुतारी' हा डाग मानायचा! बालकवी हे 'शुद्ध' सौंदर्याचे कवी! (त्यांचा 'धर्मवीर' विसरणे एकंदरीत सोपे जाते.) बालकवी 'तुतारी' तल्लीनपणे वाचून दाखवीत आणि त्यांनी ती अनेकांच्या मनावर ठसविली हे किती जणांना ठाऊक आहे? अनिलांनी 'प्रेमाच्या कविता' लिहाव्यात, त्वेषाच्या लिहू नयेत, हा याच संप्रदायाचा अभिप्राय. राष्ट्रीय हर्षांच्याही नकोत : तो सर्व लोकांचा! कवीचे माणूसघाणे वेगळेपण त्यात कोठे उरले?—म्हणून तोही बाद. आपल्या स्वातंत्र्यप्राप्तीने थरारून जाऊन कोणी कविता लिहिली की लग्नमुंजीवरील कवितेइतकीच ती मंगल मानणारी करंटी काव्यदृष्टी आपल्या माहितीची आहे. जगाविषयीही तीच वृत्ती. 'निर्वासित चिनी मुलास' या अनिलांच्या दीर्घ कवितेकडे तेव्हा कोणाचे लक्ष वेधलेच नाही. कोण चिनी मुलगा? मला काय त्याचे? वस्तुतः कुसुमाग्रजांचे 'जा जरा पूर्वेकडे' युद्धग्रस्त चीनविषयीच आहे. पण वर्षभरात दृष्टी पालटली...

अर्थात अमूक विषय काव्यहीन असे मानणे जेवढे चुकीचे तेवढेच तमूक विषय हमखास काव्यमय असे मानणेही. पूर्वी 'राष्ट्रीय' आणि तत्सम कविता तेवढी सोज्वळ, बाकी केवळ 'रंडागीतानि' असा दावा असे; पण ती राष्ट्रीय अथवा उपदेशात्मक कविता आणि कुसुमाग्रजांची वा अनिलांची यांतील अंतर इतके उघड आहे की त्यावर लिहिणे अनावश्यक आहे. हा काव्य-अकाव्यांतील फरक आहे; 'प्रेमाच्या' कवितांतही—एकंदरीने 'आत्मनिष्ठ' म्हटल्या जाणाऱ्या कवितांतही—तसा फरक असू शकतो. राजकारण-समाजकारणावरील कविता भावगीतात्मक असू शकते, हे पुन्हा सांगण्याची वेळ आली आहे.

ज्या कवितेतील 'राजकीय' अथवा अन्य विचार कवितेने आत्मसात केलेला नाही—जो केवळ तार्किक विचार राहिला आहे, जो कवीच्या नसांतून खेळलेला नाही—ते नुसते पद्य. वृत्तरचनेचे चमत्कार दाखविण्याकरिता—अथवा प्रतिमांचे—लिहिलेली कविताही तसलीच, मग तिचा विषय कोणताही असो. पण केशवसुतांनी 'तुतारी' 'स्वप्राणाने' फुंकली, 'क्रांतीचा जयजयकार'मध्ये कुसुमाग्रजांच्या ध्येयनिष्ठेचे ओज आहे आणि

अनिलांच्या 'निर्वासित चिनी मुलास' सारख्या कवितांत या त्यांच्या ध्यासाचा सहज उच्चार आहे. सहजता एवढी की त्यांत किमान अलंकरण आहे—प्रतिमाही फार थोड्या. जे पिळवटून निघाले आहे त्याला भाषेची छानछोकी विशोभित दिसली असती. येथील भाषा साध्यात साधी, बोलल्यासारखी आहे. कुसुमाग्रजांवरील अन्य कवींच्या संस्कारांमुळे त्यांच्या असल्या काही कवितांच्या भाषेचा साज अकारण संपन्न म्हणून थोडासा विसंगत झाला. अनिलांच्या 'भ्रममूर्ति' तील गद्यप्राय भाषेला तेव्हाच्या वाचकांनी नाके मुरडली; 'निर्वासित चिनी मुलास' ची भाषा त्याहूनही भुंडी आहे. संस्कृत शब्दांचे वजन आणि नाद यांचा उपयोग आणखी कमी केला आहे. कित्येकदा ते वापरले आहेत ते उपरोधाला उठाव देण्यासाठी; क्वचित इंग्रजी शब्दांचे सुटसुटीत पर्याय म्हणून. अनिलांच्या कवितेत नेहमीच—अगदी आरंभापासून—संस्कृत आणि बोलभाषा यांचे मिश्रण होते—क्वचित विक्षिप्त वाटण्यासारखे, पुढेपुढे तसेच कारण असल्याशिवाय संस्कृतचा वापर कमीकमी होत गेला. काव्याच्या भाषेविषयी गेल्या पंधरा वर्षांत पुष्कळ फेरविचार झाला. मर्ढेकर, रेगे इत्यादींच्या प्रयोगांनी त्या विचाराची काहीशी सांगता झाली, त्याला अधिक बळही आले. पण याचा अर्थ असा नव्हे की 'काव्यमय' शैलीविषयीच्या जुन्या कल्पना अगदीच हटल्या. 'सुंदर' शब्दपंक्ती बनविण्याच्या हव्यासातून न सुटलेले नवकवीही आहेत! 'झिजलेली विशेषणे' हा शब्दप्रयोग टीकाकारांत आणि संतुष्ट कवींत इतका लोकप्रिय झाला आहे की तोच थोडा झिजल्यासारखा झाला आहे; पण बारकाईने पाहिले तर तशी विशेषणे, कधी किंचित 'मेक-अप' करून, मिरवीत असतातच. पुष्कळ वाचकांना अशा रंगीत विशेषणांमुळे कदाचित नवता सुसह्य होत असावी! अनिलांनी नेहमीच विशेषणांचा उपयोग हात राखून केला, आलेकडे तर अधिकच, आणि वापरली तीही काटेकोरपणे.

काव्याच्या भाषेबाबत अनिलांनी विविध प्रयोग केले. 'फुलवात' मध्ये ते अडखळत केले आहेत. गद्यप्राय रचना आणि शब्द यांचा वापर मधूनमधून दिसतो, पण कित्येकदा त्यांच्या संगतीला 'काव्यमय' शब्द आणि रचना आढळतात. रसायन नेहमीच जमलेले नसते. मुक्तछंदाने बद्धछंदाची चौकट

मोडली, त्यामुळे केवळ ओळीच लवचिक झाल्या नाहीत तर भाषाही नवीन तऱ्हेने वळविण्यास संधी आणि ईर्ष्या मिळाली. वृत्तातील लगक्रम मोठा कर्मठ. अक्षरांना हातपाय हलवायला त्यात जागा नसते; जातीत प्रत्येक अक्षर जखडलेले नसले तरी मात्रांचे तुकडे लिहिणाऱ्याच्या आणि वाचणाऱ्याच्या मनातही असे घट्ट बसलेले की उर्दू गजलाप्रमाणे कित्येकदा चलाख श्रोत्याला शायराबरोबरच उत्तरार्ध गुणगुणता येतो ! हा काहीसा काव्यसंकेतांचा गुण, आणि काहीसा भाषेच्या संकेतांचा—म्हणजे तेथे जणू ओघातच आणि सवयीने ठराविक शब्दपंक्ती येते. कवी तसाच मनस्वी असल्याशिवाय ओघाविरुद्ध जात नाही. ओवी-अभंगांसारख्या अक्षरछंदांत बरीच मोकळीक असते, पण मोकळीक म्हणजे स्वैरपणा या संशयामुळे आधुनिक कवितेत परमेश्वरापलिकडे इतर विषयापार त्या छंदांना कोणी फारसे जाऊ दिले नाही. परमेश्वराला, अर्थात, जुन्या संतांमुळे त्यांची सवय जडलेली असते ! त्या छंदांची प्रतिष्ठा अलिकडे पुन्हा थोडीशी वाढली आहे ती मठंकरांनी लौकिक विषयांसाठी त्यांचा उपयोग केल्यापासून ! (मुक्तछंदाने ओवी-अभंगांची चपळता उचलली, पण त्यांच्या रचनेची ठरीव बांधणी मानली नाही—आणि त्यांच्यामागील भावसंकेत तर टाळलेच) या सगळ्या कमीअधिक बांधलेल्या पद्यप्रकारांत नकळत शब्दांच्याही चाकोऱ्या पडत; ज्यांना चाकोऱ्या सुखावह आणि बिनधोक वाटतात अशा पद्यकारांनी राजीखुर्षीने त्यांतून आपली गाडी हाकलली. तेवढ्यापुरती चलाख कसरत. तशा तब्बेतीच्या टीकाकारांनाही ते फार पसंत. त्यांच्या हिशेबी 'खडबडीत' शैली हा घोर अपराध—जशी केशवसुतांची, अथवा गद्यात डॉ० केतकरांची. हिसकेगचके नकोत, गुळगुळीतपणा हवा. अपेक्षाभंग करणारे शब्द जिवाला त्रास देतात. वस्तुतः अशा अपेक्षाभंगातून नाट्य निपजते. पण या नाट्यगुणाचा आधुनिक मराठी कवितेत फारसा सुकाळ नाही. अपवादादाखल चांगल्या नवकवितेचा उल्लेख केला पाहिजे.

गेल्या दोनतीन पिढ्यांत आपल्या साहित्यांत कित्येक क्रांत्या घडल्याच्या, कित्येक कोंडी फोडल्याच्या, वार्ता आपण ऐकत आलो आहोत. त्याची

शहानिशा येथे नको ! पण अजूनही अनेकांचे काव्यपरीक्षण ओळींची लांबी मोजणे, यती आणि यमके तपासणे, व्याकरण आणि भाषा यांतील दोष हुडकणे यापलिकडे जात नाही. काव्यातील 'श्रेय' धुंडण्याच्या होषात एखादा सत्कवी हे सर्व नियम-पोटनियम धुडकावून देईल हे पटत नाही. यमकाचा काच सैल झाला तोही केवढ्या बखेड्यांतर्. काव्यशक्तीच्या अनिरुद्ध दाबामुळे बद्धछंदातील एखादी ओळ लांबली तर तिने अर्थाला, सगळ्या कवितेला, उठाव येतो हे जाणून न घेता कवीचे वृत्तज्ञान कच्चे, असा पंतोजी शेरा देणारेच फार. तेच यतींविषयी, ओळींतील विरामांविषयी, शब्दसंक्षेपासाठी घेतलेल्या व्याकरणाच्या सवलतीविषयी आणि अर्थोत्कटतेसाठी बोलीतून उचललेल्या ('अशिष्ट') अथवा नवे रूप दिलेल्या अथवा जोडलेल्या शब्दांविषयी. जुन्या (म्हणजे पंडिती) कवींचे नाव सांगणाऱ्यांनी हे केले तर ते समजू शकते; पण इंग्रजी कवितेचे ऊठसूठ दाखले देणाऱ्यांनीही ते करावे हे चमत्कारिक वाटते. तिच्यात एवढे विलक्षण आणि तऱ्हेतऱ्हेचे प्रयोग झाले आहेत—गेल्या पाचपन्नास वर्षांतच नव्हे, तर फार पूर्वीपासून. शेक्सपिअर आणि मिल्टन यांसारख्या त्यांच्या दैवतांनीही ते केले आहेत. आपल्या आधुनिक साहित्यावर इंग्रजीचे फार खोल परिणाम झाले आहेत, हा दावा कधीतरी नीट तपासून घेतला पाहिजे. एकंदरीने परीक्षार्थी अथवा भाषांतरार्थी इंग्रजीच फार. अगदी ताज्या इंग्रजी पुस्तकातला वा नियतकालिकातला एवज फुगवून मराठीत मांडणारा अथवा तिकडची आजची नावे प्रौढीने तोंडात वा लेखणीत घोळवणारा विद्वान जरा टिचक्या मारून पाहायला हवा.

वर जो खडबडीतपणा म्हटला तो ब्राउनिंग या इंग्रजी कवीत ठायीठायी आढळतो. वासुदेव बळवंत पटवर्धनांचा ब्राउनिंग मोठा लाडका ! अनिलांत ते प्रेम आले. खुद्द ब्राउनिंगच्या 'रौमॅंटिक' प्रेमप्रकरणाचीच पटवर्धनांच्या इतर शिष्यांना अधिक गोडी लागली असावी असा माझा कयास आहे. किचकट विषय आणि कधी वातड बनणारी बोलभाषा ही ब्राउनिंगची वैशिष्ट्ये त्यांना नकोशी वाटली. अनिलांच्या प्रकृतीला ती थोडीशी मानवली. 'प्रेमाचा आशावाद' तिकडून आला का ? त्याच ब्राउनिंगने

नितळ प्रेमगीतेही लिहिली हे आठवते. शेक्सपिअर शिकविण्याबद्दलही पटवर्धनांची मोठी ख्याती असे. शेक्सपिअरच्या पूर्ण विकसित शैलीतील साधेपणाचे मर्म त्यांनी या शिष्याला समजावून दिले असले तर ते व्यर्थ गेले नाही. पटवर्धनांचे आणखी एक दैवत म्हणजे तुकाराम : त्याच्या संतपणापेक्षा त्याचा विचार आणि कवित्व. त्या रोजठोक जिवंत वाणीची छाप अनिलांवर निश्चित पडली असणार. 'सांगाती'ला हाक मारणारा, तसा त्याच्याशी फटकळ तंटा करणाराही तुकारामच !

संतमंडळाविषयी बोलायचे म्हणजे तेवढाच ठणठणीत रामदास आहे; पण ते भगवेपण या 'मुमुक्षू' नसलेल्या आणि 'अजून यौवना'त असलेल्या कवीत कोठे ओळखू येत नाही. ज्ञानेश्वरांची पताका अनिलांनी निष्ठेने मिरविली; त्याने या 'जीवनीं आसक्त' असलेल्या माणसालाही 'थोडीसी ताटी' उघडली असेल. प्रतीतिधर्माची वृत्ती ('गूढगुंजना' ऐवजी तो शब्द अनिलांनी ज्ञानेश्वरातूनच घेतला) आणि माधवराव पटवर्धनांनी केशवसुतांविषयी लिहिताना ज्यांची 'चमत्कृतिजनक परस्परविरोध' अशी हेटाळणी केली त्या 'फुटे शब्द निःशब्दाला' धर्तीच्या लौकिक-पार प्रतिमा हा ज्ञानेश्वरांचा प्रसाद. तसल्या लकववजा प्रतिमा 'फुलवात'नंतर विरळ झाल्या, तरी त्यामागील विशिष्ट प्रतीकात्मता अनिलांत भिन्न गेली. ज्ञानेश्वरांची शैली अलंकारसंपन्न, आणि डौलदार. तुकारामाहून किती वेगळी. त्या दोहोंचे संस्कार अनिलांच्या कवित्वावर झाले. तसा संकर ओळखही येतो. पण अशा विरोधी विशेषांच्या एकत्र न्यासातून कधी वेगळे सामर्थ्यही येते.

गेल्या दोन वर्षांत अनिलांनी दहा ओळींची एक नवी बांधणी करून पाहिली. तसल्या काही कविता या संग्रहाच्या शेवटी आहेत. सुनीत हा प्रकार आपल्या परिचयाचा आहेच. इंद्रजीतून त्यारोबबर त्याच्या दोन मुख्य पोटजातीही आपण घेतल्या. एकीत शेवटच्या सहा ओळींत आणि दुसरीत शेवटच्या दोन ओळींत निराळी गती मिळते. दोहोंचा यमकक्रम बराचसा ठरलेला आहे; त्यामुळे सुनीत बांधेसूद होते अशी कल्पना. ही दशपदी लांबीने लहान; यमकांच्या साखळीने ती एकत्र बांधली जात नाही, कारण तशा त्या

पाच स्वतंत्र द्विपद्या असतात.) तिची एकात्मता अंतर्गत असते. भाववृत्तीचे एकाग्र चित्रण करणाऱ्या या आटोपशीर कवितांत निसर्गाचा तपशील असला तरी तो वृत्तीच्या अंकित असतो, आणि या वृत्तीचा उच्चारही अति-संयमित असतो. भावना आणि भाषा या दोहोंचाही फुलोरा टाळला आहे.

पण या प्रयोगाचे तांत्रिक अंग बारकाईने पाहण्यासारखे आहे. प्रत्येक ओळ स्वयंपूर्ण असते—म्हणजे स्वतंत्र वाक्य, पण शेवटी पूर्णविराम नाही. क्वचित् स्वल्पविराम, आणि शेवटी उद्गारचिन्ह. बहुतेक कवितांत शेवटी सौम्य खटका आहे. ('कलाटणी' म्हणण्याइतका तो तीव्र नाही.) म्हणून उद्गारचिन्ह असावे. दर ओळीच्या शेवटी पूर्णविराम असता तर व्याकरणातील 'विरामचिन्हे' या (इंग्रजीतून घेतलेल्या) प्रकरणाचा मुलाहिजा बाळगल्यासारखे झाले असते खरे, पण त्या बिंदूमुळे कवितेचे ओळवार काप पडून तिच्या ओघाला बाध आला असता. हा ओघ डोळ्यांऐवजी कानांना जाणवला पाहिजे, आणि डोळ्यांच्या सोयीसाठी छपाईने पुरविलेल्या चारपाच विरामांपेक्षा कितीतरी अधिक आणि सूक्ष्म विराम कानांना उमगतात. त्यासाठी कवीच्या तोंडून त्या कविता ऐकाव्यात—निदान तादात्म्याने आणि जाणकारीने स्वतःशी मोठ्याने वाचाव्यात.

गेल्या चाळीस वर्षांतील इंग्रजी कवितेतील छंदोरचना व भाषा यांवर ज्याचा दांडगा प्रभाव पडला त्या जेरड मॅन्ली हॉपकिन्सने "माझी कविता डोळ्यांनी वाचू नका, कानांनी वाचा" असे कळकळीने पुन्हापुन्हा म्हटले. शाईत गोठलेल्या शब्दाला आणि शब्दसंहतीला जिवंत वाणीच चैतन्य देईल. पद्याच्या लेखी अंकगणितात एक किंवा दोन अशा पूर्ण मात्राच मोजण्याची सोय असते, पण त्याशिवाय मात्रेचे—कविवाणी तेवढी तरल असली तर—अनेक अपूर्णाक संभवतात. एखाद्या अक्षरावरचा आघात वाढविता अथवा लांबविता येतो, एखाद्या अक्षराला स्पर्श केला न केला असा निसरडा उच्चार करता येतो, आणि वर म्हटल्याप्रमाणे, विरामाची विविधता साधते. म्हणून लयसुद्धा ढोबळ आणि यांत्रिक न होता अर्थान्या उमाळ्याप्रमाणे ती हेलकावे घेते, सळसळते. जुनी गीते आणि बाळगाणी यांत अशी मूळ घट्ट पकडून रचनेची स्वैरता असते, लावणीत तर लयीचे

नाचरे खेळ असतात. निसरड्या, लाडीक अक्षरांनी तिला निराळीच ढंगदार रुची येते. या दशपद्यांतील एखाद्या ओळीतील मात्रा चाळीसपर्यंत भरतात, कित्येकांत त्या तिसाहून कमी आहेत. पण त्या नेहमीच्या गणतीने. अनिलांच्या अर्थानुसारी आणि लयदार वाचनात तो फरक जाणवत नाही. 'पेतेव्हा' या संग्रहातील एका गीतावरील टीपेत अशा वाचनात ठसका कसा येतो ते सांगितले आहे.

अनिलांच्या काव्यवाचनात हा ठसका आहे. पण तो काव्यगायनाच्या जमान्यातील तबलापेटीची मर्जी सांभाळून जमविलेला ठसका नव्हे. त्यात सहजता असते. सूर बोलण्याचाच, पण जरा अधिक गहिरा. त्यात निष्कारण आर्तता नाही की तारस्वरांची आदळआपट नाही. लयीतून आणि स्वरातून भावना उमलायला हवी. विचाराची धार जाणवायला हवी. गद्यप्राय ओळी 'नुसत्याच' वाचताना विरस करणाऱ्या वाटतात—कारण गद्यालाही लय आणि बंदीश असते हे आपण विसरलो आहोत. पद्याची अधिक रेखीव आणि गद्याची अधिक विस्कळीत लय या एकत्र गुंफल्या तर कधी कवितेतील ताण सैल होतो, तर कधी त्यांच्यामधील विरोधाने उठाव येतो. चांगल्या मुक्तछंदातही—तो फारच 'बद्ध' नसला तर—तिला वाव असतो. अलिकडच्या अनेक कवींनी तिचा उपयोग केला आहे.

या दशपद्यांत, आणि एकंदरीने अलिकडच्या कवितांतही, अनिलांनी वापरलेली यमके बारकाईने पाहण्यासारखी आहेत. (रूढ यमक म्हणजे शेवटचे अक्षर व त्यापूर्वीचा स्वर यांची पुनरावृत्ती. तशी यमके, अर्थात, आहेतच, पण 'फुलवात'नंतर ती कमीकमी होत गेली. याहून निराळे प्रकार तऱ्हेतऱ्हेचे आहेत : केवळ शेवटच्या अक्षराचे यमक हा एक. दुसरा, "लागलें-लागल्या" ('पीक'), "रांग-रंग" ('मेघांची भूमि'), "काळोख-ओळख" ('ओळख') असली काही स्वरव्यंजनांची क्रम बदलून पुनरावृत्ती. क्रियापदांचे यमक या कवितांत वारंवार येते, तेही तेवढेसे रूढ नाही. कदाचित गद्यातील शब्दाचा क्रम बदलल्याशिवाय त्याचे पद्य होत नाही या समजुतीमुळे ओळीशेवटी क्रियापद फारसे पाहावयास मिळत नसावे! अनिलांच्या कवितेत विशेषणांचे स्तोम कमी.

परिणामी क्रियापदावर बराच भार, म्हणून जोर असतो. तोच शब्द पुन्हा वापरल्यामुळे बनलेले यमक शिष्टमान्य नाही; तेही येथे आहे. 'सारेच दीप कसे मंदावले आता' या साठ ओळींच्या कवितेतील सव्वीस ओळींच्या अंती 'आहे' किंवा 'नाही' आढळेल. आणि 'आज अंधारी रात'च्या अकरा ओळींत सात 'आहे' व एक 'नाही' आहेत! लोकाभिरुची लक्षात घेता हे धाडसच म्हणायचे! मुक्तछंदाने यमकाचे बंधन झुगारले याचा तेव्हा केवढा निषेध झाला होता! त्याची बकिली करणाऱ्यांना निर्यमक रचनेची कटाक्षाने तरफदारी करावी लागत असे. त्या लहानशा बंडाचा अर्थ एवढाच होता की, यमकाची सक्ती असू नये. ते त्या त्या कवितेच्या स्वरूपावर अवलंबून असावे. यमकबंदीचा प्रचार कोणी केला नाही. अनिलांनी नाहीच. म्हणून मुक्तछंदाच्या या प्रमुख प्रवर्तकाने आता मुक्तछंदातही यमके वापरली तर त्यांना उपरती झाली असल्याचा कोणी संशय घेऊ नये.

शब्दातील नादांचा उपयोग करण्याचा यमक हा सरळ, आणि धोपट मार्ग आहे. पण इतरही अनेक आहेत. आणि त्यांच्या मोहिनीतून कवी सहसा (आणि जाणता-अजाणता) सुटत नाहीत. y नादातून अर्थाची रंगत वाढते, कल्पनाशक्तीला जाग येते. कधी नाद आणि अर्थ यांमधील रेषा पुसली जाते. आणि नादाला जणू स्वतःचा अर्थ फुटतो. बोरकरांच्या उत्कृष्ट कवितांत ही किमया घडते. यमकाप्रमाणे अंतर्गत यमक असते. ते कमी कृत्रिम म्हणून अनेकदा अधिक परिणामकारक होते. अनुप्रास हा पोरकट असू शकतो, तसा प्रौढ कवितेला खुलविण्याइतका परिणामकारकही असतो. अशी व्यंजनांची आणि स्वरांची पुनरावृत्ती, कधीकधी शब्दांचीही, करून अनिलांनी आपल्या कवितांत अनेकविध सौंदर्ये आणली आहेत. भाषेतील असल्या सामर्थ्याचा खरी कविता नेहमी शोध घेत असते. काव्यातील नवता हीच.

अनिलांची कविता नेहमीच सौंदर्याचा शोध घेत आली. सौंदर्याचा अर्थ मात्र फार व्यापक ध्यायचा. प्रेमाच्या ऐन भरातील 'फुलवात'मध्येही शरीर-सौंदर्याचे चोज केलेले नाही. (अमूर्त आणि अनिश्चित प्रियेबाबत ते अधिक होते का?) तेथे प्रेमाच्या छटा फुलांत आणि निसर्गातील अन्य लावण्या

प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. निसर्गाचे वेड तेवढ्यापुरते नव्हते, ती फुलभाषा केवळ संकेताची नव्हती. या श्रुतीचा विकास झाला. आणि वर्णनात अधिकाधिक बारकावा आला. हा तपशील वर्षानुवर्षांच्या व्यासंगातून कमावलेला. झाडे, फुले, पक्षी यांची बारीकसारीक माहिती नादिष्टपणे आत्मसात केलेली. तसेच रंगज्ञानही. तरुणपणी कवीने थोडीशी चित्रकलेची हौस केली होती. म्हणून असेल कदाचित, रंगांची उगीच उधळपट्टी नाही की चमत्कारिक रंग-विशेषणे नाहीत. 'मेघांची भूमि' सारख्या एखाद्या कवितेत ढगांचे रंग आणि आकार यांच्या सूक्ष्म तपशिलांची लयलूट आहे—पण तोच कवितेचा विषय आहे. शेवटच्या दशपद्यांपैकी बहुतेकांत निसर्गाचे नितळ चित्रण आहे. पण ते नुसते वर्णन नाही, निसर्ग आणि कवी एकमेकांशी तदात्म झाले आहेत. एक दुसऱ्याची भाषा होतो.

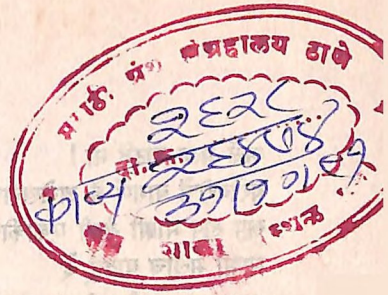
अशी आणखी कितीतरी सौंदर्ये आहेत. जीवनात दंग असलेल्या या कवीला सगळ्याच अनुभवांतील—भावना, विचार आणि विकार यांतील, यशाप्रमाणे अपयशातीलही, आनंदाप्रमाणे उदासपणातीलही—उत्कटता खोलवर भिडते. भविष्याची ओढ आहे आणि भूतकाळाबद्दल दुबळी खंत नाही. त्याच अनुभवाभोवती गिरक्या घेत राहण्याचा धर्म नाही. "जिवाला लागते तहान जेव्हा", तेव्हा तिचा निरास होतो तो संसारातील विसाव्याच्या आणि निसर्गातील सुंदरतेच्या सुवासांनी. हा कवी संसाराच्या 'कोवळ्या गुंतागुंतीत' मग्न आहे. त्याच्या एकाएका परागाशी आणि केसराशी एकरूप झाला आहे. तो त्याच्या ओलाव्याने 'भिजून... ओलाचिंब' होतो, पण त्या कोषातच पूर्णपणे फसलेला नाही. त्यापलिकडचे तेही जवळचे, आतील, व्हावे इतके त्याच्या भावबंधाचे सूत्र विस्तारते. प्रीती निराळेपणातून "जगांतल्या सुखदुःखीं मिळालेपणा"—पर्यंत फुलून येते. रामटेक येथील त्रिविक्रम वामनाची भंगलेली मूर्ती आणि मंदिर, त्यांतून उभी राहणारी संस्कृति-व्हासाची कथा, चीनमधील रणकंदनातून निसटलेला अनाथ पोरगा, नफेबाजांचे अनाचार, गरिबांचे भयान संसार आणि असल्या भ्रष्टतेने 'अधःस्तर' झालेले आपले जीवन यांनी या प्रीतिवंताचा प्रक्षोभ होतो. ज्याला जिवाभावाचे प्रेम करता येते

तोच त्वेषाने उसळून येतो. सगळे व्यवहार सावधपणे सांभाळणाराला कोमटपणाचेच कौतुक वाटणार, आणि परपीडेने होरपळणे हे सोंग वाटणार. बाहेरच्या जगाशी मी संपर्क ठेवणार नाही, दारेखिडक्या बंद करून आणि पाय पोटाशी घेऊन माझ्या 'खाजगी' भावना मी उबवीत बसणार— एवढाच काव्यातील आत्मनिष्ठेचा अर्थ नव्हे हे कोणीही कबूल करील, पण कवीने फक्त तेच करावे ही हल्ली अनेकांची 'खाजगी' भावना असावी— आणि तिचा जाहीर उच्चारही एकसारखा होत असतो. आम्ही मंजूर केलेली लक्षणे ज्याला लागू पडतात तोच खरा कवी या दुराग्रहाचा आज बडिवार आहे. वस्तुतः कवीने निश्चित काय करावे, कशाविषयी लिहावे आणि लिहू नये, हे सांगण्याच्या भानगडीत कोणी पडू नये. जगाचे सोयरसुतक न मानणारा चांगली कविता लिहील, तसा ते मानणारा आणि ते मानावे ही निष्ठा बाळगणाराही चांगली कविता लिहील. फक्त तो चांगला कवी असला पाहिजे. आजच्या जगात निष्ठा कोलमडत आहेत असे मानले तरी कोल-मडलेल्या निष्ठेवरच कविता लिहावी, खंबीर निष्ठेवर लिहिल्यास कृत्रिम होईल, असे का मानावे? मौज अशी की ज्यांना काल निष्ठा होत्या अशा कार्हीना कवी म्हणून आज त्याविषयी अवघडल्यासारखे वाटत असावे. जुनी शिंगे मोडून नव्या कळपात मिरविणे हे फायद्याचे कलम असेल कदाचित ! अनिलांची कविता इतकी वर्षे नवनवीन दिशा शोधित आहे; त्यांतील काही दिशांबद्दल मतभेद झाला तरी त्या शोधामागील ऊर्मीबद्दल आणि प्रेरणांबद्दल रसिकाला आदर वाटला पाहिजे—मग ते अमुक एका कळपात बसोत न बसोत. या कवींचे जीवन समृद्ध आहे—अनुभवांनी, भावभावनांनी आणि विचारांनी. अनेक कलांचे मर्म त्यांनी समरसतेने आस्वादिले आहे. या सर्वांचा मेळ आहे, नुसती विविधता नाही आणि या विलक्षण समृद्धतेशी, जीवनावरील या अपार आसक्तीशी, त्यांच्या कवितेने आजवर इमान राखले आहे.

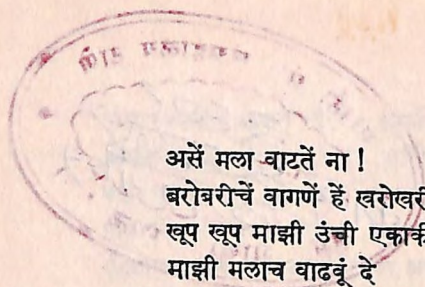
मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष

सांगाती

हातीं हात धरून माझा
चालवणारा कोण तूं ?
जेथे जातो तेथे माझा
काय म्हणून सांगाती ?
आवडतोस तूं मला
की नावडतोस ?
माझें मला कळत नाही !
येवढें मात्र जाणवतें की
माझा हात धरून असें चालवलेलें
मला मुळीच खपत नाही !
स्वच्छंदाला माझ्या त्याचा करकोचा पडतो ना !
झिडकारून तुझा हात
म्हणून दूर पळत जातो
बागडतो, अडखळतो, धडपडतो
केवळ तूं कनवाळू पाठीशीं उभा म्हणून
माझें दुःख जाणवून
उगाच किंचाळत सुटतो
एरव्ही तूं नसतांना
पडलों अन् लागलें तर
पुन्हा उठून हुंदडतो !
खांद्यावर हात माझ्या सदोदित
असा ठेवूं नकोस ना !
अशानेच माझी वाढ खुंटत जाते

असैं मला वाटतें ना !
बरोबरीचें वागणें हें खरोखरीचें आहे का ?
खूप खूप माझी उंची एकाकीच
माझी मलाच वाढवूं दे
तुझ्याहून नसली तरी तुझ्यासमान होऊं दे
तोवर असैं दूरदुरून, तुझा हात दूर करून
मान उंच उभारून
तुझ्याकडे घिटकारून पाहूं दे !

आज अंधारी रात

आज अंधारी रात आहे
चंदेरी दरिया नसे
तारांची बरसात आहे
विश्व सारं स्तब्ध आहे
कसल्या तरी धुंदीतला
ओठांवरी शब्दार्थ आहे
दूरचाहि दीप नाही
सारीकडे काळोख आहे
अंतरंगी त्यांतहि पण
ओळखीचा प्रकाश आहे
आज अंधारी रात आहे !

स्वातंत्र्यचक्रप्रवर्तन

आमच्या स्वातंत्र्यचक्राची ध्वजा वरती चढे
दास होऊं ना कधीही ना कधी आता पुढे
राज्य चालव एकछत्री तूं ध्वजा, आम्हांवरी
आमच्या शरिरावरी, बुद्धीवरी, हृदयावरी
भूवरी ह्या आमच्या, ह्या सागरावर राहुं दे
सत्ता तुझी आकाशिंही, वायूवरीही गाजुं दे
एकचक्री चक्रवर्ती तूंच आता भारती
सूर्योदयीं सूर्यास्तवेळीं व्यावयाला आरती
वीर आम्ही सज्ज आहों रक्षिण्या सारें तुझें
आमचें सर्वस्व तूं, तूं आमचा, आम्ही तुझे
आम्ही तुझे
आम्ही तुझे
आम्ही तुझे !

रुसवा

अजुनी रुसून आहे खुलतां कळी खुले ना
मिटले तसेच ओठ की पाकळी हले ना !

समजूत मीं करावी म्हणुनीच तूं रुसावें
मीं हास सांगतांच रडतांहि तूं हसावें
तें आज कां नसावें, समजावणी पटे ना
धरिला असा अबोला की बोल बोलवे ना !

कां भावली मिठाची अश्रूंत होत आहे
विरणार सागरीं ह्या जाणून दूर राहे ?
चाले अटीतटीने सुटतां अढी सुटे ना
मिटवील अंतराला ऐसी मिठी जुटे ना !

की गूढ कांहि डाव, वरचा न हा तरंग
वेण्यास खोल ठाव, ववण्यास अंतरंग ?
रुसवा असा कसा हा ज्या आपलें कळे ना
अजुनी रुसून आहे खुलतां कळी खुले ना !

ओळख

हळुहळु हळू किती
वितळतो हा काळोख
पुसट पुसट पटे
थोडी थोडीसी ओळख

किती वेळ वेळ जाई
जुळवितां ह्या साखळ्या
तुटक तुटक दुवे
हातीं वेगळ्या वेगळ्या

जवळ जवळ किती
आणि दूर दूर दूर
तिळ तिळ तिळ तुटे
तळमळत अंतर

अंधुक अंधुक दिसे
बिंदु बिंदु प्रकाशाचा
चुकत चुकत मिळे
माग मागचा पुढचा

नाही-नाहीतून आहे
आहे-आहेतून नाही
कळत कळत कळे
अनाकळनीय काही

अ धर्य

उगवत तो सूर्य आज अर्ध्य दिलें ज्यालागुनि
तेजाळत नव क्षितिजें नवजीवन सळसळुनी !

गेला तम पार विरनि
निद्राही जात उडुनि
जागृत जनिं जागृत मनिं
ही प्रकाशपर्वणी

मायभूमि मम स्वतंत्र
स्वातंत्र्यच सर्व जनीं
'मी स्वतंत्र' घोषमंत्र
धुमत सदा कानीं

हृदयांतरिं आकांक्षा
भारतीय भारतमनिं
ऊर्मि उमेदी आशा
येती किति उसळोनी

नवशक्ती, राष्ट्र नवें
आज इथे हें जन्मुनि
मानवता आणि जगत
उजळो नव स्फूर्तीनी

उगवत तो सूर्य आज अर्ध्य दिलें ज्यालागुनि
तेजाळत नव क्षितिजें नवजीवन सळसळुनी !!

गाठ

आज अचानक गाठ पडे
भलत्या वेळीं भलत्या मेळीं
असतां मन भलतीचकडे
आज अचानक गाठ पडे

नयन वळवितां सहज कुठे तरि
एकाएकी तूंच पुढे
आज अचानक गाठ पडे

दचकुनि जागत जीव निजेंतच
क्षणभर अंतरपट उघडे
आज अचानक गाठ पडे

नसतां मनिमानसीं अशी ही
अवचित दृष्टिस दृष्टि भिडे
आज अचानक गाठ पडे

गूढ खूण तव कळुन नाकळुन
भांवावुन मागे मुरडे
आज अचानक गाठ पडे

निसटुनि जाई संधीचा क्षण
सदा असा संकोच नडे
आज अचानक गाठ पडे!

१९४७

वर्तमानपत्रें
वाचवतहि नाहीत आता
खिन्नपणाने तीं हातांत घेतों
टाकून देतो तशींच खाली
पाहून वरचे जाड मथळे,
काळे काळे खिळे
घण पोळादी
ठोकीत जातात माझ्या मस्तकांत !

जिकडेतिकडे भेसूर वार्ता
पाशवी वृत्तींचें नम्र दर्शन
युद्धालाहि घृणा आणतील अशीं
कूर कृष्णकृत्यें !
नीचपणाची नीचतर सीमा
अत्याचाराची, बलात्काराची
निष्कारण वध, राक्षसी कत्तली
जाळपोळ, लूट घरादाराची

आणि हें सारें
शांतीच्या धर्माचा करीत वरती
जयजयकार
देत आरोळ्या 'देवच महान्' !

आणि त्या अत्याचारांचे बळी
शिदोडहि वर उसळून यावा

इतकी साहत मानखंडना
शिसारी येईल असें जीवन
मरतां मरतां कवटाळीत
लचारीला लाज आणील अशी
यांची लचारी !

गूढ गूढ गोड, उच्च उच्च रम्य
ललित ललित विरल तरल
उदास कोमल
नव बंगालच्या नवसंस्कृतीच्या
पूकराखाली
जमलेला हा बंगाल गाळ
नौखालींतला
उपसला आणि फासला जात असतां तोंडा
तिकडे उडत पंजाबच्याहि
धिप्पाड उंच रुंद देहावर
जालीम तेजाब,
मिशाल केसाळ भव्य चेहऱ्याचा
उतरवीत रुआब खाली
तिथेहि तेंच !!

आदळत आली आता त्यावरी
घोर घोषणा
कानांत ओतीत तापलें तेल
अखंड आमच्या मायभूमीचीं
करून खांडकीं तीन तिहींकडे
स्वातंत्र्य म्हणे मिळणार आम्हां !

घेतलें आहे का गुंगीचें औषध
आम्हीं सर्वांनीं की आम्हीच तिचे
प्राण असतां
आम्हीच तिचा देह असतां
वेदनांनी आम्हीं व्याकुळ न व्हावें ?
तिच्या शरीराचे तुकडे होतां !

अरे ! आमच्या कालच्या भावा,
असून आमच्या हाडामांसाचाच
वेष बदलून, केस वाढवून
दाढीमिश्यांचे,
कैफ चढवून कुठला तरी
बहकून दुष्ट भडकावणीने
झाला आमचा इतका वैरी
की वाटणीचा मांडून दावा
आईचे मागसी तुकडे करून !

आमचाच तूं
कधी ना तरी येशील आपल्या ठिकाणावरी
धरुनी अशी बावळी आशा
आम्ही तुझे हट्ट पुरवीत गेलों
लाडवीत तुला
सहन करीत तुझे वेडेचार
किती तुझ्यासाठी खस्ता खाऊन
स्वार्थत्याग केले
त्याचें असें हें देतोस फळ
सत्तालोलुपांच्या कारवायांना

पडून बळी ?

वाटतें तुला की आम्ही कधीहि

उतरवूं नच शकूं त्यांची धुंदी ?

विशाल मानवी नवसंस्कृतीत

तुला समावून घेऊं न शकूं ?

परत ओढून तुला आणाय़ा

होणाऱ्या क्रांतीत बळच नसे ?

अघोर घटना घोर वर्षाऱ्या ह्या !

स्वराज्य मिळालें म्हणतां काय ?

जिकिलें म्हणतां स्वातंत्र्ययुद्ध ?

सुवर्ण-अक्षरीं लिहून ठेवावें

काय हें वर्ष ?

नाही, नाही, तें तापल्या सळ्या घेऊन हातीं

जळत्या अक्षरीं छातीवरती

वाटे डागावें ?

५७ चें एक अपेश

दुसरें वर हें ४७ चें

तयारींत राहा

स्वातंत्र्याचें युद्ध

पुढेच आहे !!

पर्यंत

सोबत आहे तुमच्या मीही
कांही दूरपर्यंत
गडे हो कांही दूरपर्यंत
परंतु पुढती नाही म्हणुनी
नसो खेद वा खंत !

आहे सोबत तोवर आहे
तुमचें सर्व पसंत
गडे हो तुमचें सर्व पसंत
तुमचीं माझीं कामें करितां
नच घेईन उसंत !

निश्चित पुढची वाट असे ही
निश्चित आणिक अंत
गडे हो निश्चित आणिक अंत
मधेच पण मी निघून जाइन
शोधायास दिगंत !

कुणी नका येऊं मजमागे
तिकडे नच पदपंथ
गडे हो तिकडे नच पदपंथ
केवळ आहे अंतर तिकडे
नुसतें भ्रांत अनंत !

कुठे जायचें तेंहि कळेना
दूरदूरपर्यंत !

आम्ही

करणार जें आम्ही होतो
आणि केलें नाही
मिळवणार जें आम्ही होतो
आणि मिळविलें नाही
वाटलें जे आम्ही आहों
तेहि आम्ही नाही
आणि वर जें बोलतो
तो बोल आमचा नाही
घडवूं म्हणतो एक
घडतें भलतें कांही
विश्वास मागूं पाहतों
आमचा आम्हां विश्वास नाही !

अरे, जें जें विसरलों आम्ही
जेथे जेथे घसरलों
लाज्जावून फिरुर झालों
वेमान झालों, वेभान झालों
मस्तावलों, मुस्तावलों
जें केलें, केलें नाही
त्या सर्वांचा पश्चात्ताप
आम्हां होऊन न होऊन काय !
आमची आत्मवंचना
आहे इतकी जबर की

आश्चर्य नाही मानलें जर
आम्ही आम्हांला संत कोणी !

आम्ही आहों जाणून
हे लोक भोळे
विसरतात आमचे चाळे
आम्हांवर विश्वासून
आम्हांवाचून आहे कोण
त्यांना तरी ! !

विसरतील हे लोक
विसरेल वर्तमान—आहे खरें !
पण इतिहास—
इतिहास विसरणार नाही
क्षमा करणार नाही—हेहि असेल खरें !
घडतील जे परिणाम
—चुकवूं आम्ही—
भोगेल ते पुढची पिढी !
उलटेल जर आम्हांवरी
गर्जन उठेल,
“तुम्हीं जें केलें नाही
तें करणार आहों
घडविलें जें तुम्हीं नाही
तें घडविणार आहों”
तेव्हा आम्ही नसूं—
आणि असलों तरी
म्हणूं आम्ही

आमच्या वंचनेनेच
घडविली ही क्रांति
श्रेय त्याचेंहि घेऊं
आम्ही !!

आमच्या वंचनेनेच
घडविली ही क्रांति

श्रेय त्याचेंहि घेऊं
आम्ही !!

आमच्या वंचनेनेच
घडविली ही क्रांति
श्रेय त्याचेंहि घेऊं
आम्ही !!

त हान

जिवाला लागते तहान जेव्हा
पिऊन घेतों अनंत तान्यांनी थरारलेली तरल हव
सुखदुःखांचे ऊन थंड श्वास
आशानिराशांच्या अंतरंगांतील अदम्य विश्वास
मिसळून आर्द्र झालेली हवा

जिवाला लागते तहान जेव्हा
पिऊन घेतों आकाश-धरेच्या भास्वरंगांचा स्निग्ध ओलावा
अवसेच्या काळ्या डोळ्यांतील पाणी
पुनवेच्या अंगी रजतरंगाचे हिमसेक, आणि
विनाकिनान्याच्या सागरावरचे निळे तुषार
गवतावरल्या लसलसत्या हिरव्यागार
रंगामधल्या दवबिंदूंचा स्निग्ध ओलावा

जिवाला लागते तहान जेव्हा
पिऊन घेतों जिवलगांच्या सहवासांतील तृप्त विसावा
स्तन्य ओसंडितां बाळाच्या ओठीं
जड पापण्यांत झाकळतां दिठी
प्रियाप्रियकरमीलनाची सैल पडतां मिठी
आकंठपूर्तीचा दिसे जो विश्रब्ध तृप्त विसावा

जिवाला लागते तहान जेव्हा
पिऊन घेतों वासांत भिजल्या आठवणींचा ओला गारवा
मातीच्या उन्मत्त गंधांत न्हालेली प्रथम भेट

सागाच्या फुलांत चिंब झालेली खिन्न ताटातूट
प्राजक्तांच्या हारीं रिमझिम सरी पुनर्मीलन
मोगन्याचा वास चिरसहवास
दुरावतां आणि दूरदुरून
पिकल्या धानाच्या सूक्ष्म सुवासाच्या आठवणींचा ओला गारवा

जिवाला लागते तहान जेव्हा
पिऊन घेतों स्मृतींच्या तंद्रींत मंद्र संगीताचा धुंद गोडवा
वेळुवनांतील नाजुक शीळ, पतझडीची आर्त सळसळ
सागराचें धनगंभीर गर्जित, अस्ताईचे मंद खर्जातील सूर
सनईसारख्या कोवळ्या गळ्याची तीव्र हुरहूर
कपालाकाशांत शांत घंटानाद
निर्याणगीताच्या शिंगाची साद
महाप्रस्थानाच्या प्रलयलयीच्या मंद्र संगीताचा धुंद गोडवा

प्रणाम

तुज स्वतंत्रते प्रणाम !

सळसळत्या रक्तांतुन भावना उचंबळून
आकांक्षा उसळति ज्या त्यांचे घेई प्रणाम !
तुज स्वतंत्रते प्रणाम !

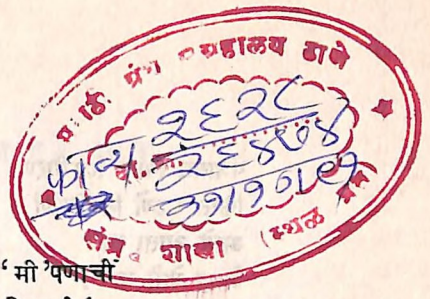
हात मुक्त जरि झाले लोहशंखला तुटून
राहिल्या कड्या तशाच मनगटांस आवळून
खळखळती त्या अजून, खणखणून जाणवून
तोडित भसतां त्यांना घाव घणांचे पडून
घणघण जणु घंटारव होत त्यांत घे प्रणाम !
तुज स्वतंत्रते प्रणाम !

जाग

जाग येतो जेव्हा
अति थकव्याच्या गाढ निजेंतून
परत फिरत असतो तेव्हा
दूर गेलेला जीव सावकाश
चोरपावळीं
शिरत असतो भीत भीत आंत
आपल्या घरांत !

उघडती आणि मिटती पुन्हा
जड पापण्या
स्तिमित होऊनी पाहती डोळे
आसमंतांत
क्षणभर तरी
कुठे आणखी कोण न कळे !

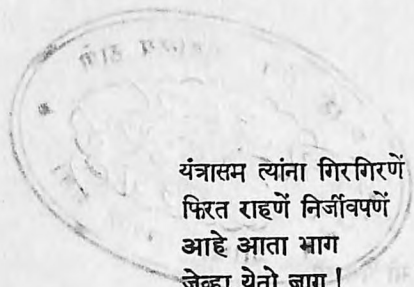
हळूहळू मग
संवेदना येऊं लागे एक एक—
आकाशाचा शब्दगुण आकळे
स्पर्श गार गार वाऱ्याचा कळे
दिसती निळ्यांत रंग पिवळे
स्थूलाकारांतून आकृति निवळे
शुष्क जिन्हेवर स्वाद रसाळे
गंधवती पृथ्वी वास दरवळे
अस्फुटांतून होत व्यक्त, स्पष्ट

विश्व प्रकट
शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गंधाची
प्रचीति सृष्टीची
जाणीव होई नंतर अंतरां मज 'मी'पणाची
विश्रांत देहांत परतलेल्या श्रांत जिवाची !

विश्रांत देहांत जीव हा श्रांत
परत जो आला
कुठे होता गेला
सोडून श्रांत ?
धुंडीत अनंत ?
कुणा जिवाच्या जिवलगसाठी
ग्रहगोलांतून तारकापुंजांत
आकाशगंगेच्या तेजजलाचा पूर ओलांडित
हिंडत होता ध्यावया गाठी ?
अवकाशामध्ये विरून गेलेल्या
आशाआकांक्षा शोधीत शोधीत
मागे फिरला
अधिक होऊन खिन्न, म्लान, दीन !

परत आलेला जीव हा असा
थकूनभागून
घालवाया शीण
आपण राही स्वस्थ निजून
देह जागवून
व्यवहाराचीं चक्रे दैनंदिन
सुरू करून

यंत्रासम त्यांना गिरगिरणें
 फिरत राहणें निर्जीवपणें
 आहे आता भाग
 जेव्हा येतो जाग !

...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

सारेच दीप कसे मंदावले आता

सारेच दीप कसे मंदावले आता
ज्योती विझूं विझूं झाल्या
की झड घालून प्राण द्यावा पतंगाने
असें कुठेच तेज नाही !
थिजले कसे आवाज सारे ?
खडबडून करील पडसाद जागे
अशी कुणाची साद नाही ?
या रे या ! द्या जीव ह्या बाणीवर
अशी वाणी निघत नाही !
भावनांना चेव नाही
चौवना आन्धान नाही
संघर्ष नाही, झुंज नाही
जावें ज्यामागे वेधडक
असा झुंजार वीर नाही
कामीं यावा देह जिये
असा रणसंग्राम नाही !
प्रेतेही उठतील अशा
मंत्राचा उद्घोष नाही !
आशांचा हिरमोड
आणि बंडांचा बीमोड
सारीकडे तडजोड
होऊन, सारें कसें सर्दावले आता ?
सारेंच कसें थंडावले आता !

सान्याच आघाड्यांवरी ही अशी हो सामसूम
 वरतीखाली सामसूम
 इकडेतिकडे सामसूम
 आजूबाजूस सामसूम
 जनमनांतहि सामसूम
 हृदयांमधेहि सामसूम
 कुठे पोटतिडिक नाही
 प्रेमांमधेही धडक नाही
 जीव ओढून घेईल अशी
 डोळ्यामध्ये फडक नाही
 जीवनाला वाव नाही
 तारुण्याची चमक नाही, धमक नाही
 साहित्यांत चैतन्य नाही
 संगीतांत इंगित आणि कलेमध्ये उकल नाही
 सरळपणाला भाव नाही
 साधा सदाचार नाही
 जो तो कसा लाचार आहे
 ह्याची त्याला फूस आहे
 घराघरांत घूस आहे !
 तेरी चुप मेरी चुप
 गुपचुप
 सारा हिशेबी व्यवहार आहे !
 जो तो जागा धरून आहे
 नाही तर अडवून आहे
 दबेल असून चढेल आहे
 योजनांची चळत आहे
 परकियांची मदत आहे

तज्ञांचीहि उणीव नाही
आपली जाणीव नाही !

त्याग त्यागिले भोग मागे
दाता दीनयाचना मागे
शील आपलें मोल मागे
सौंदर्याची विक्री चाले
कागदांच्या कपट्यांवर !
सारीं स्वरूपें कुरूप झालीं
हुरूप कशाचा नाही चित्ता !
सारेच दीप कसे मंदावले आता !!

अभि सार

स्वप्नांत तरी निःसंशय

भेट तुझी

होणारच होती

तूं न कधीहि दिघलें

वचन मोडलें

तूं अपुल्या शब्दावर

स्थिर

आणिक धैर्य तुला निष्ठेचें

ओढ तुला अंतरिंची

प्रीतीची

तूं येशिल कापित हें महदंतर

तूं न मानशिल अशी रात्र काजळी

जुमानशील वादळी हवा, विजली

पाउस वा मुसळधार

उलंघुन आडरान

पार करुन पूर नदीनाल्यांचे

येशीलच तूं

अंतरबहिरंग भिजत

येशीलच तूं

कडकडून भेटायया

हतभागी मी पण ! मज

नीज न येते

नच स्वप्नहि दिसतें !!

आंत

मनींचें मनिंच राहिलें आंत

बोलत बोलत उगिच कांहितरि जरी उलटली रात
पलटली आता होत प्रभात
मनींचें मनिंच राहिलें आंत

चुकवित दृष्टिस दृष्टि राहिली ओळख काळोखांत
मिसळुनि जात अता सकळांत
मनींचें मनिंच राहिलें आंत

ओठांवरुनी आशय फिरला परत पुन्हा हृदयांत
घुटमळे जो आता शब्दांत
मनींचें मनिंच राहिलें आंत

भुलवित निजपण तरिहि दुजेपण उरवित एकांतांत
विसर ज्याचा पडतो जगतांत
मनींचें मनिंच राहिलें आंत !

मेघांची भूमि

मेघांची भूमि—

निळ्या अंतराळीं तरंगणारी विविध रंगांची ही चित्रभूमि !
खेळ खेळतात जेथे रविकर
सप्त रंगांच्या रंगपटावर
किमया करीत कोवळ्या छटांची
क्षणाक्षणाला बदलणाऱ्या, अपूर्व नवता प्रसवणाऱ्या रंगसंगतीची
भडक केशरी पटाच्या खाली
फिकट हिरव्या अस्तरावस्ती
लिंबकांतीची झालर पिवळी
आणखी वरती केशरावर
कुठे कुठे शोभे शेंदरी किनार
कुंकवी गोंड्यांची झुपकेदार
मिसळत मग निळ्यांत जात सारी रंगत
इथे जास्वंदी, तिथे जांभळा, तिकडे गुलाबी, राखी रंग होत
मध्येच मोतिया झुलुक इथे
मोतीशिंपल्याच्या रजतगर्भाची लोलकासमान भुलावणी तिथे
शेवटी गडद निळ्याकाळ्याचे गोल कळोळ
ज्यावर तापल्या चंदेरी सोनेरी रसाची ढाळ
विनारंगाच्या स्वतःप्रकाशाच्या अंतरंगाच्या अनंत ऊर्मि
प्रकटविणारी ही लीलाभूमि !
मेघांची भूमि !

मेघांची भूमि—

अनेक अथांग महासागरांतच विखरलेली ही द्वीपांची भूमि

भव्य आकाराच्या खंडांचे फुगीर, फुटीर, दंतुर, दीर्घ किनारे
 समुद्रांत दूरवर घुसलेलीं, वाकडींतिकडीं लांब भूशिरें
 निळ्या नागिणींच्यासारख्या नद्या वळसे घेत
 जाउनी मिळती त्रिकोणमुखांनी सागरा जेथ
 द्वीपकल्पांना जोडीत जाणाऱ्या निरुंद संयोगभूमीमधूनी
 आखातांतुनी उपसागरांत वाहून नेणाऱ्या अतिआकुंचित सामुद्रधुनी
 भूमीने वेढलीं शांत सरोवरे, निर्भर भूमध्यसमुद्र आंत
 सुदूरपर्यंत मूळमध्यवर्ती भूभागापासून आसमंतांत
 पसरलेलीं लहानमोठ्या ठिपक्यासमान वेटें सहस्र
 प्रवाळद्वीपांचें मरकतरंगी कंकण येथे
 सरकत दूर तुटून गेलेल्या भूमिखंडाचें महाद्वीप तेथे
 तरल, पांढऱ्या अभ्रखंडाचें डोलकाठीला शीड लावूनी
 चंद्रकोरीची नौका जातसे त्या द्वीपापर्यंत ह्या द्वीपाहूनी
 निरनिराळ्या आकृतींमध्ये सपाट जलांत निम्नोन्नत भूमि
 पृथ्वीच्या गोलांत रचूं पाहणाऱ्या विश्वकर्माची ही प्रयोगभूमि
 मेघांची भूमि !

मेघांची भूमि—

क्षितिजावरली क्रीडाशैलांची अधांतरांची निरालंब ही पर्वतभूमि !
 पायथ्याकडच्या दग्याऱ्गोऱ्यांच्या खुज्या डोंगरांची रांगच रांग
 ज्यावर धरेच्या वनस्पतींचा परावर्तित हिरवा रंग
 सागरनील रंगाच्या धुक्याचे लोट'वर जातां नीलरक्त होत
 शृंगांच्या काळ्या बाह्यरेषेपाशी रक्तकांचनाचे झोतच झोत
 मध्येच एखाद्या शिखरांतून ज्वालामुखीसम अग्निलोळ उठे
 खदिरांगाराच्या पाषाणरसाच्या उकळत्या नद्या वाहून आरक्त तडाग साठे
 पार्श्वभूमीसम पर्वतराजी उत्तुंग, गौरांग हिमशिखरांची
 हस्तिदंतावर कोरीव नक्षीची, ताशीव बिल्वरी शुभ्र स्फटिकाची

रजतरंगाचा कैलास इथे, तिकडे धवलगिरी आणखी कांचनगंगा
हिमनद्यांचे प्रपात संथ, वितळत आणि पुराने भरत पृथ्वीच्या गंगा
देवदेवतांची, हरगौरीच्या अद्रहासाची, स्वर्गमाथ्याची ही विहारभूमि !
मेघांची भूमि !

मेघांची भूमि—

मायावी भासांची इंद्रजालाच्या चमत्कृतींची ही यक्षभूमि !
चंद्रज्योतीच्या मुईनळ्याच्या रजतभास्वर धूम्रमंडळांत
प्रकट होतात शालभंजिका रंगशिलेवर भरतनाट्याचीं आवर्तनें घेत
गंधर्व-अप्सरा, किन्नर-किन्नरी, सिद्ध-विद्याधरी, यक्ष-यक्षिणी
पिच्छमेघांचे पिसारे लावून उड्डाण करीत जातात हातांत वाद्ये घेऊनी
स्वर्णकळसांची गंधर्वनगरी मणिकुट्टिमाची अलका इथे
चिरविरहिणी यक्षप्रियेसाठी मेघदूत नेत संदेश जिथे
कलावंतांच्या प्रतिभास्फूर्तीची सृजनशक्तीची प्रत्यक्षांतली ही स्वप्नभूमि
मेघांची भूमि !!

ओढ

ओढ तुझी लपवुन ठेविन मी !

मी न कधी वातायनिं बसुनी
वाट तुझी पाहिन न्याहाळित
सांजवात उजळुन अंधारीं
उगिच स्नेह नच राहिन जाळित
ओळखिची जर पारख असली
तरच तुझ्या सन्निध येइन मी
ओढ तुझी लपवुन ठेविन मी

मी नच दृष्टी तुजला पाहुन
कावरिबावारि होऊं देइन
धडधड हृदयाची थांबवुनी
घेइन मी मजला सांभाळुन
अंतरिंचा मधुभाव कधीहि न
तुजला सुचविन, कळुं देइन मी
ओढ तुझी लपवुन ठेविन मी

मजला जरि कळतें माझे मन
तुझे न अजुनी जाणवतें पण
तुझे वेगळेपण मजसाठि न
तोवरि मीहि जन साधारण
प्रकाश जोवरि निश्चित न दिसे
अंधारच पाहत राहिन मी
ओढ तुझी लपवुन ठेविन मी !!

अंत

उदात्त अंत—ऐश्वर्यवंत
अनंत विश्वांत ध्रुमवीत ऊर्ध्व शोकसंगीत
उच्छिन्न जीवन भोवताली तरी त्यांत गीतस्वन
आणि आमच्या अश्रूंतहि आहे तेज भरून

शीळ वाजवीत गेला तो निघून
किशोर होता तो यौवनीं नूतन
सरळ ताठर उंच देहयष्टि
अचूक स्थिर तेजाळ दृष्टि

अविचल धीर धीट आणि शांत
होता तो अंताच्या क्षणापर्यंत
अगणित संकटांच्या व्यूहांत
जीवनमृत्यूच्या नित्य द्वंद्वांत

त्याने सर्वस्वाची सेवा आपली
सर्वोच्च कर्तव्यासाठी अर्पिली
अंगिकारला शाश्वत मार्ग
शूरांचा मार्ग, वीरांचा मार्ग !

झोप

झोप माझी उडुन जाते

लागलेल्या भरनिजेंतुन
दचकुनी मन जाग घेतें
झोप माझी उडुन जाते

रेशमी धाग्यांत गाठलि
स्वप्नसाखळि गळुन पडते
झोप माझी उडुन जाते

बोचतें जीवास कांही
हृदय मग व्याकूळ होतें
झोप माझी उडुन जाते

व्यापिती चित्तास चिंता
ऊर भारावून झुरतें
झोप माझी उडुन जाते

आठवणि येऊन जळत्या
तटतटा काळीज तुटतें
झोप माझी उडुन जाते !

स्वप्ने

स्वप्ने हीं
स्वप्नांचें एक निराळेंच विश्व
अमर्याद, अति विस्तृत
वेगळेच तेथिल दिक्काल आणि
वेगळींच परिमाणें
अनिर्दिष्ट दिशा तिथे
स्वेच्छ अनिर्वध भ्रमण
दूर निकट उंच खोल संज्ञांना भिन्न अर्थ
तसूतसूतच राहे योजनभर महदंतर
घटिकेच्या आंत प्रहर, दिनक्रिया
क्षणाआंत कितिक तास
सोन्याच्या धूलिकणांनी भरल्या
पीत प्रकाशामधले दिवस तिथे
गर्द जांभळ्या रात्री
चंद्रचांदणें हिरवें
धुक्यावरील चित्रासम
स्वप्नजगत् !

हुरूप

कुटून येतो हा हुरूप मला
खाली घातलेली मान वर होते
हारलेले हात पुन्हा लागतात मुठी आवळू
खचली कंबर पुन्हा ताठ होते
पेलण्यास ओझे
पावलें थकलीं चढूं पाहतात
अडल्या वाटा
कुटून येतो हा हुरूप मला

शिणलेला आणि वैतागला मी
गोळा करतांना वाळलीं पानें
मातीमध्ये हात मळवीत होतों
आहे का ह्या सुप्त मातीमध्येच
असें सामर्थ्य
स्पर्शानेच जागणारें चैतन्य ?

क्षणभर

थकले आहेत पाय जरा
चालत आहेत तरी अजून
बसवेंसें वाटत नाही
विश्रांतिस्थळ दिसत नाही
अशी कुरकुर नाही मनांत
ओझें नाही पाठीवर कसलेंहि
सहज चढून जाऊं शकतों
जीवनाचा सह्याद्री
पाय गडगडत नाहीत अजून उतरतांना
अधूनमधून येते पण आताशा
छातीमध्ये एक चमक
उसवूं पाहाते जखम कधी घावाची
भोवळ येत नाही तरी
डोळे मिटूं लागतात
आणि नकळत दोन्ही हात
हृदय घट्ट आवळतात
तेव्हा वाटतें, थांबावें थोडें
खोल खोल श्वास घ्यावे
इकडेतिकडे पाहात राहावें
क्षणभर !

अर्थ

कुणाच्या कवितेंत असलेल्या शब्दव्यूहांत
अर्थ शोधीत वसत नाही
वाहावल्या त्याच्या भावप्रवाहांत वाहत जातो
बुडी घेऊन पाहतों ठाव कुठे लागतो
चाचपडतात बुद्धीचे हात
तळचा गाळ उपसतात
त्यांना कांही मिळत नाही
अटकतात चरण मात्र अंतःकरणाचे असावधान
जीवनवेलीच्या तंतूने गुंफिल्या
वारीक मुळ्यांच्या कोवळ्या गुंतागुंतींत
सुटतां सुटत नाहीत पाय फसत जातात
आंत-बाहेर भिजूत होऊन ओलाचिंब
पुन्हा येतां थडीवर
कांही जरी सापडलें नाही तरी
सार्थ होतां !

पीक

पडूं दे हातीं हें पीक सारें बिचाऱ्यांच्या
राबले हे खूप बरें, माणसें नि गुरेंदोरें
म्हातारी अन् लहान पोरें
उन्हींतान्हीं अनवाणी हिंडलीं हीं अर्धपोटीं
रानशेण्या गोळा करून भाजली ही लाल माती
हाडकुळे वैल-हेले जुतून केली भातशेती
नागव्याने कसनशान लंगोठ्या
तुडवली पावलांनी गारामाती
गुडवागुडवा चिखलामधे वाकवाकून दिवसभर
धानाच्या रोपट्यांची लावण केली
गार्णी म्हणत उरकली भराभर
वळवित नेलें पाणी आणि निंदण खुरपण करीत गेले वेळेवर
तेव्हा चार महिन्यांनी धान डोळू लागलें
फुटून आल्या बाळ्या आणि लोंब्या लोंबूं लागल्या
दाणे भरूं आले, हलके हवेमधे फिरे वास
ओठावरती उमटली दिसूं आली मीरू आस
कष्टलेले प्राणी सारे पोटभर खातील घास
आता वाऱ्या वाहत राहा झुळझुळ असा हसाभर
उगा नको जोर आणूं, कोवळें हें धान नको मातीमध्ये लोळवूं
आणि दगा येऊं नको करूं नको गारपीट
उडवून देऊं तिरपिट नको कापणीच्या भरावर
नका आणूं विन्न कांही चाळे सारे बस करा
पंधरा दिवस घीर घरा
नेऊं द्या ह्यांना हें सुगीचें पीक घरा !

कोंवडा

मालाच्या धक्यावर
पहाट झाली
धुरांतून, धुळींतून, वाफेतून
करडीशी तेलकट

वासांच्या पट्ट्यांच्या पेटाऱ्यांत
कांवलेल्या कांवड्यांचा
सुरू झाला कुचकुचाट
धान्याच्या पोत्यांच्या, मिरच्यांच्या धैत्यांच्या
देवदारी खोक्यांच्या
उलट्यासुलट्या डागाच्या सोबतींत
गेली होती त्यांची रात
फुटणाऱ्या तांबड्याचा होऊन भास
आरवला त्यांतला एक कोंवडा
'कुकूडच कू'

आरवण्यांत त्याच्या त्या
कातरतेने कापणाऱ्या आवाजांत
होती एक दुबळी हाक
खेड्यांतील विश्वाला
कौलारू घरांना
हिरव्यागार मळ्यांना
नाचणाऱ्या रोपटांना
डवरलेल्या झाडांना, झुडपांना

वेलींनी झाकलेल्या कुंपणांना
कणसें भरूं आलेल्या जोंधळ्याच्या शेतांना
कणग्यांमधील दाण्यांच्या साठ्यांना
जात्याच्या घरवरीला
वारीकशा गळ्यामधून उमडणाऱ्या ओव्यांना
सड्याच्या शिवरांना
दारापुढच्या रांगोळ्यांना
आणि त्याच्या कोंबड्यांना—
अंडीं फोडून आलेल्या तलगांना
तुरा उडवीत टुमकणाऱ्या शेजाऱ्याच्या कोंबड्याला

पिंजऱ्यांत कोंडलेल्या
एका कैदी कोंबड्याची
हाक ती !
आरवण्याचा आर्त रव !
पुसट पुसट होणाऱ्या
सान्या त्याच्या जगाचा त्यांत आठव !
कुणीकडून साद नाही
तरी पुन्हा आरवला एकवार
मरणाऱ्या रात्रीतून
मरणाचीच पहाट पाहात
कोंबडा !!

रं भा ग भ

वारा कुजबुजे
आकाश ऐकत होतें
रार्नाला थोडीशी लागे चाहूल
रंभागर्भातून वाहेर येतां
केळीचें फूल !

मिस्किल हासल्या प्राजक्ताच्या कळ्या
त्याहि तितक्यांत होत्या उमलल्या
गुलात्र-मोगरे टपोर विचारे
जाणतेपणाने झाले गोरेमोरे !
पावसाचे थेंब वेळींच आले
नव्या बाळाला न्हाऊं घातलें
नात्याची पण ती कर्दळीबाई
पंचरंगांचा बाळंतविडा
जरा आधीच घेऊन येई !

थोडी उशीराच पहाट आली
आणि पाहून विस्मित झाली
म्हणाली कांहीसा राग येऊन
कर्तेपणाचा आव आणून
“अगाई कशी नवलाई झाली
सुईण चतुर नसतांना मी
अशी अवेळीं
कशी केळ ही बाळंत झाली !”

स्वप्न बीज

थोडी जाग थोडी नीज
अधांतरी स्वप्नांचें बीज

कांही ज्ञात कांही भ्रांत
किंचित् व्याकुळ किंचित् शांत
थोडी बाहेर थोडी आंत
किंचित् पहाट किंचित् रात
थोडी ऊब थोडें गार
केव्हा स्मित केव्हा सुस्कार
कांही धीट कांही भीत
थोडी हार थोडी जीत
अंमळ रुसवा अंमळ प्रीत
कांही गुणगुण कांही गीत

थोडी जाग थोडी नीज
अधांतरी स्वप्नांचें बीज !

तटस्थ

अंधारी रात्र, सागरकिनारा
एकटाच मी, पडलेला वारा
कुणा न दिसतां अस्ता जाणारा
असाच एक अनोळखी तारा

उगीच थोडेंसें जळ चुळबुळे
मिसळत कांही निळ्यांत काळें
शिणून आणून तोंडाला फेस
वाळूच्या कणांना सांगत क्लेश

कुणीच कुणाला जाणत नाही
दिसतें तरीहि पाहत नाही
कानीं पडे पण ऐकत नाही
कुणीहि आपल्या भानावर नाही

निर्वेद क्षण हा रितेपणाचा
आपला आपण थांग घेण्याचा
तटस्थ मीहि, तटस्थ पसारा
अंधारी रात्र, सागरकिनारा !

पाहतों हें सर्व आम्ही

पाहतों हें सर्व आम्ही जागच्या जागीं वसून
स्वस्थ आणिक शांत चित्तें
ह्या अधःस्तर जीवनाची लाज आम्हां येत नाही
पाहतों आम्ही भुकेले अस्थिपंजर
आंधळे, लंगडे, लुळे, अन् कुष्ठरोगी नागडे
पाहतों आम्ही खुराडीं
त्यांत वर्षाला विणान्या दीन माता
पाहतों हें सर्व आम्ही—
साहतों !

पाहतों व्यवसाय काळे पांढरे
चोरटे अन् उजळ उघडे रोजगार
कुंठिणींनी नाडल्या अज्ञान पोरी
लाचारिच्या गरजेंत विकणान्या स्वतःला
एरव्ही सच्छील नारी
धूर्त पण मिष्टास साठेबाज व्यापारी ठगांचां
भव्य भांडारें, दुकानें
सद्दाइतांचे कारखाने, मोटरी, उंची हवेल्या
अन् रखेल्या
पाहतों अधिकार, सत्ता मत्त करिते
भ्रष्टवीते सात्त्विकांना मालमत्ता
पाहतों हें सर्व आम्ही—
साहतों !

पाहतों कष्टांत शेती जोतणारे भूमिदास
 जीवनाचा अर्थ ज्यांना दोन वेळां दोन घास
 वाढते लेंढार आणि पोसण्या असमर्थ माता
 रोडकीं, रोगी, कदर्नी वाढलीं निस्तेज पोरे
 माणसें, ढोरें-गुरें एकत्र निजणारीं घरे
 सर्व खेड्यांचे करूनी शेतखाने राहणारे !
 पाहतों हें सर्व आम्ही—
 साहतों !

पाहतों ही झुंड, झुंडीचे पुढारी पुंड, आणिक
 खोपडी शावूत फोडाया कुणाची
 सज दंडेबाज गुंडे
 दहशतीने जें दिलेलें जीवदान
 तेंच जीवन मानतां
 पाहतों हें सर्व आम्ही—
 साहतों !

पाहतों हें सर्व आम्ही
 आणखीही कितितरी वरचेवरी
 ह्या अशांना अंत नाही
 वैतागतो कोणी कधी जर तडफडून
 सत्य बोलू लागतो
 ऐकून तेंही सर्व घेतां
 स्वस्थ आणिक शांत चित्तें
 जागचे जागां बसून
 पाहतों हें सर्व आम्ही—
 साहतों !!

रानराणी

पावसा पावसा किती येशील ?
आधीच ओलेल्या रानराणीला
आणखी कितीदा भिजवशील ?

पावसा पावसा थांब ना थोडा
पिळून काढून न्हालिले केस
बांधू दे एकदा सैल अंबाडा

पावसा पावसा लप ढगांत
सागफुलांची कशिदा खडीची
घालू दे तंगशी चोळी अंगांत

पावसा पावसा ऊन पडू दे
वाळायला घातला हिरवा शाळू
चापूनचोपून तिला नेसू दे

पावसा पावसा पाहा ना जरा
जांभळ्यां फुलांचा देववाभळीने
वेणीत घालायला केला गजरा

पावसा पावसा आडोशांतून
साजरा शंगार रानराणीचा
दुरून न्यहाळ डोळे भरून

कधीचें क्षितिज

कधीचें क्षितिज एकाग्र पाहतां
ध्यासिलें त्याचा न उदय दिसतो
आहे का सारें हें इतकें निश्चित
इतकें ग्रथित इतकें घटित ?

तेच ते खगोल त्याच त्या वेळेला
उदया येतात जातात अस्ताला
वाटतें आहे जें कांहींसें वेगळें
नियम अज्ञात तोवर आगळें !
नियतीमधून कांहीं न सुटलें
कशाला मुक्तीचें वेड हें घेतलें !

आई

आठवतें आई फिरफिरून
प्रसन्न शांत तुझें वदन
मूर्तिमंत जणू तूत समाधान
विफल ज्यापुढे ज्ञानविज्ञान

आई, तूं तुळशीपुढे बसून
काय पाहिलेंस डोळे मिटून ?
तुझ्या पांढऱ्या केसांमधून
परतलें कसें निवून उन्न ?

आई, तूं अती कष्ट उपसले
दुःखाचे किती मूग गिळले
तेढ्या वागणुकी सहन केल्या
शब्दांचे प्रहार वर झेलले
असा काय तुज परिस मिळाला
ज्याने केलेंस लोखंडाचें सोनें
कांहीहि नसतां हातांत कसें
पडूं दिलें नाही कुणास उणें !

आणि तूं म्हणावें देवाने दिलें
सारें कांही मला माझ्या वाढ्याचें
साऱ्यांचें सुख खूप पाहिलें
आता न मागणें कांही राहिलें

आई, तू जीवनव्रत उजविलें
कशांत न मन गुंतून ठेविलें
सर्वांचें इच्छित सारखें भलें
साखर वाटून डोळे मिटले !

तुझे गीत

आतां तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
जिणें तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
आतां तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
जिणें तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
आतां तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
जिणें तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
आतां तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
जिणें तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु

आतां तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
जिणें तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
आतां तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु
जिणें तूच तसें जिवीत
विमल तसें जिवें साधु

आश्विन

आश्विन येतां एक वेगळा
सुवास हवेंत येऊं लागतो
कशाचा कुटून कळत नाही
श्वासांत ओळख देत राहतो

आश्विन येतां खुलून दिसे
माळरानावर आगळी आभा
सहस्र भिंगांत कवडशांची
डोळे पाहतात किरणशोभा

आश्विन येतां निराळा रंग
दूरचे डोंगर घेऊं लागती
कोणता सांगतां येत नाही, पण
अंतरंगाला होते प्रचीति

आश्विन येतां देत राहतें
रात्रीस आभाळ नवी निळाई
अंतरतृप्तीचें गूढ संवेदन
जीव नकळत पिऊन वेई !

वि रा णी

आभाळ खाली वाकलेलें मेघ काळे ब्रूर
गुडघा गुडघा चिखल आणि ओढ्यांनाहि पूर
नुसता गडद अंधकार वीज चमकत नाही
काळी माती काळें रान मला मीहि दिसत नाही
हातीं दिवा होता त्याची कधीच विझून गेली वात
कशानेहि उजळत नाही अशी काळीकुट्ट रात
आहे ओळखीचें पुष्कळ, कांही दूर जवळ कांही
असून नसून सारखेंच मी कुठे हें कळत नाही
हारल्याची हरवल्याची जाणीव सलत राहते
अशा वेळीं काळोखांत विरून जावें वाटतें !

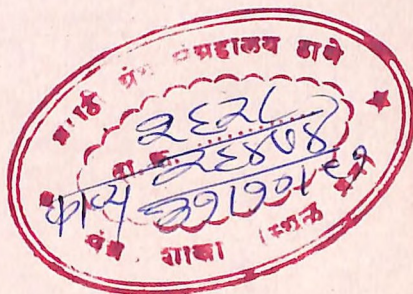
त दा त्म ता

जेव्हा फुलांच्या पाकळ्यांवरी सूर्याचे किरण खेळू लागती
आणि कळिकांच्या अंगाभोवती मायेचीं जाळीं विणू पाहती
केळीचीं कवळीं लुसलुशीत पाने हल्लुवार कुरवाळती
अमलताशाच्या फुलझुंवरांत शिरून पिवळे झोत पाडती
उसांच्या असंख्य तुज्यांवरती प्रकाशलहरी डोलत जाती
रुपेरी राखी रंगांच्या लाटा हिरव्या शेतांत उसळविती
दुर्वाकुरांच्या अग्रांवरती लाख टिकल्या उजळतात
कवडशांतून धूलिकणांच्या विश्वाचा विस्तार पाजळतात
तेव्हा संवेदना अबोध कांही तदारमतेची थरारून जाते
प्रीतीचा पहिला स्पर्श जाणवून सारे अंगांग शहारून येते !

एक दिवस

जीव लागत नाही माझा असा एक दिवस येतो
कधी अधूनमधून केव्हा लागोपाठ भेट देतो
अशा दिवशीं दुरावलेलें उजाड सारें आसपास
घर उदास बाग उदास लता उदास फुलें उदास
वाटतें आयुष्य अवघें चार दिवसांचेंच झालें
कसें गेलें कळलें नाही हातीं फार थोडें आलें
दोन दिवस आराधनेंत दोन प्रतीक्षेंत गेले
अधें जीवन प्रयत्नांत अधें विवंचनेंत गेलें
आस हरपलेली असते श्वास थकले वाटतात
अश्रू बाहेर गळत नाहीत आंत जळत राहतात !

आणी बाणी

अशा कांही रात्री गेल्या ज्यांत काळवंडलों असतों
अशा कांही वेळा आल्या होतों तसे उरलों नसतों
वादळ असें भरून आलें तारूं भडकणार होतें
लाटा अशा घेरत होत्या कांही सावरणार नव्हतें
हरपून जावें भलतीकडेच इतकें उरलें नव्हतें भान
करपून गेलों असतों इतकें पेटून आलें होतें रान
असे पडत होते डाव सारा खेळ उधळून द्यावा
विरस असे झाले होते जीव पुरा विटून जावा
कसे निभावून गेलों कळत नाही, कळलें नव्हतें
तसें कांही जवळ नव्हतें—नुसते हातीं हात होते !

तळ्या काठीं

अशा एखाद्या तळ्याच्या काठीं बसून राहावें मला वाटतें
जिथे शांतता स्वतःच निवारा शोधीत थकून आली असते
जळाआंतला हिरवा गाळ निळ्याशीं मिळून असतो कांही
गळून पडत असतां पान मुळीं सळसळ करीत नाही
सावल्यांना भरवीत कापरें जलवलये उठवून देत
उगीच उसळीं मारून मासळीं मधूनच वर नसते येत
पंख वाळवीत बदकांचा थवा वाळूत विसावा घेत असतो
दूर कोपऱ्यांत एक बगळा ध्यानभंग होऊं देत नसतो
हृदयावरची विचाराची धूळ हळुहळु जिथे निवळत जाते
अशा एखाद्या तळ्याच्या काठीं बसून राहावें मला वाटतें !

खेळणीं

खेळणीं सुंदर लहानपणीं माझ्यापार्शीं होतीं नाना तऱ्हेचीं
कांही पेरकुंडीं स्वतः केलेलीं कांही पितळीं कांही लाकडाचीं
चिनीच्या भावल्या जरी नव्हत्या तरी होते दोन मातीचे बैल
कांही कळसूत्री करामती होत्या क्रमान ज्यांची पडते सैल
पुढे हातीं आल्या काचेच्या गोठ्या भोवरे चक्र्या एक एकामागे
पतंग लहानमोठे लढवाया घोटले मजेंत मांज्याचे धागे
फोडलीं मोडलीं किती खेळणीं फुटून फाटून आपोआप गेलीं
थोडें रडूं आलें पण त्यांतूनच नव्यानव्याची हौस वाढली
खेळण्यांच्या जागीं खेळ आले आणि जीवनाचाहि खेळ झाला कांही
वाळखेळण्यांमधून मन अजून निघतां निघत नाही !

पावसाळी सांज

इकडे मावळे पावसाळी सूर्य, तिकडे उगवे चंद्र पुनवेचा
दोन्हीहि निस्तेज झाकळलेले दोघांचीहि मंद किरणवाचा
धुंद वाप्याचीहि उतरलेली, हवा कुंद, नभ ढगाळलेलें
प्रकाशकवाडें बंद झालेलीं, 'ताऱ्यांचे काकडे विझवलेले
मिसळून गेले अंधुक आकार, क्षितिजाची रेघ पुसटलेली
धुंघट घेऊन तोंडावर लांब संध्या नकळत निसटलेली
मध्येच साशंक थबकली रात्र एकांतीं भिजलीं वस्त्रें वाळवीत
समेवर येतां थांबून राहिली पृथ्वी पूरियाचे सूर आळवीत
उघडझार्पांत ओल्या पापण्यांच्या दिसणारें शून्य मन पाहतें
एकीकडे उरीं भरून येतें, एकीकडे रितें होत राहतें !

दोन वाटा

वाटचुकार वासराशिवाय फिरकलेलें कोणी नसतें
अशा जागीं गेली वाट सरत सरत आली असते
तिथे पुन्हा दोन वाटा फुटलेल्याच्या खुणा दिसतात
एक जरा सरावलेली दुसरीवरती ठसे नसतात
तिने चाहूल नाही म्हणून पाऊल पाऊल ओढून नेलें
सोडून दिल्या वाटेकडे फिरून फिरून पाहूं दिलें
किती वेळ दिसत होती धरली नाही तीच वाट
तिचीं वळणें, हेलकावे, तिचे उतार, तिचे घाट
तिनेच गेलों असतों तर ? ही कदाचित् मिटली असती
तसें व्हावयाचें नव्हतें ! हीच माझी वाट होती !

जुई

पावसाची सर ओसरून जाते, उगाच तुषार भिरभिरती
इवल्या इवल्या फुलीं भरलेल्या अंगनिथळत्या जुईभवती
आधीच हळवा सुवास कोमळ त्यांत जळाआंत विरघळला
ओल्या झुळकींत भरून वारा नेत असतो, अशा वेळेला
तलम ढगांच्या सात घड्यांतून गाळीव पडतें सौम्य चांदणें
जाळीच्या पडद्यामधून दिसतें जुईचें नितळ रूप देखणें
कवळ्या फांद्यांचा लवचिक बांधा पाचूच्या पानांत झाकून घेत
शुभ्र शुचितेची सौजन्यकांति हिरवें लावण्य लेऊन येत
मादकता जाते मार्दवीं विरून, सौंदर्य सोज्जवळाआड दडतें
सोलीव सुखाचें स्वप्नच एक जीवाला जागतेपर्णी पडतें !

श्रावणझड

श्रावणझड बाहेरी मी अंतरिं भिजलेला
पंवीं खुपसून चोच एक पक्षि निजलेला
अभ्रांचा हृदयभार थेंब थेंब पाझरतो
विझलेला लांब दिवस चिंब होत ओसरतो
उथळ उथळ पल्लवांत संगळून जळ बसतें
क्षणजीवी वतुळांत हललेंसें भासवितें
चळतें प्रतिचिंब जरा स्थिर राहुन थिजतांना
त्रिंदुगणिक उठलेलें क्षीण वलय विरतांना
झिमझिम ही वाऱ्यासह स्थायी लय धरून असे
संमोहन निद्रेंतुन शब्दांना जाग नसे !

शरदागम

आभाळ निळें नि ढग पांढरे हवेंत आलेला थोडा गारवा
कोवळी सकाळ मनमोकळी धरातळी रंग एक हिरवा
साचून राहिल्या गडूळ पाण्याचीं हळुहळु झालीं निर्मळ जळें
काठावर उभ्या राहून बाभळी वाकून पाहती रूप सावळें
टवटवलेलीं सारींच शेतें; ज्वारीच्या कुसेंत अधीर होत
टपोर गर्भ तान्ह्या कणसाचा पान-आडोशांत जन्मास येत
काळजी करते काळी माती कशी अजून कपाशी नाही फुलली
चौकशी कराय पंख हालवीत निळे तास पक्षी उतरती खाली
शेवंतील कुणी उगीच सांगे इतक्यांत तुझी वेळ आली नाही
गवताचें सोनें होण्याआधीच पिवळ्या फुलांची नको करूं घाई !

लावण्य

असें कांही तरी आगळें लावण्य केव्हा कधीकाळीं दिसून जातें
वेगळ्या सौंदर्य-पर्युत्सुक जीवा जन्मांतरींचें सांगत नातें
नसते निव्वळ गात्रांची चारुता त्याहून अधिक असतें कांही
ठाव त्याचा कधी लागत नाही आणि आठवण बुजत नाही
रूप रेखेंत बांधलेलें तरी मोकळी खेळते त्यांतून आभा
डोळ्याआडच्या दीपज्योतीहून निराळी भासते प्रकाशप्रभा
आधीच पाहिलें पाहिलें वाटतें पहिलेंच होतें दर्शन जरी
स्मरणाच्या सीमेपलिकडलें कुठलें मीलन जाणवतें तरी
पुन्हा तहानेले होतात प्राण, मन जिव्हाळा धाडून देतें
जागच्या जागींच राहून हृदय प्रीतीचा वर्षाव करून घेतें !

एकाकी

स्वप्नांतल्या मुक्या सावलीसारखी दिसते अशी का आकृती तुझी
बोलत नाहीस, ऐकूंहि न ये का गळ्यांत दाटली हाक तुला माझी
खुणांनीच कांही सांगूं पाहसी किती होती त्यांचे अर्थ वेगळे
काय समजूं मी जोवर ठेविसी झाकून असे पापण्यांत डोळे
भिजल्या आहेत पाऊलवाटा आता सान्या तुझ्यामाझ्यामधल्या
मिठल्या आहेत जळावरल्या पुसट प्रकाशलाटा शेवटल्या
परतून गेले आहेत सगळे आठवणींचे पक्षी थकलेले
दूर कोठे तरी अज्ञात स्थळीं घरट्यांत आता गाढ निजलेले
आधारच तुझ्या पायाखालचा निघून गेला कसा एकाएकी
ज्यावर आहे मी अजून चालत तुझ्यावाचून वाट एकाकी !

निर्वासित
चिनी
मुलास

निर्वासित चिनी मुलास

अजुनीहि नच हालती माझ्या दृष्टीसमोरून
कावरेबावरे भेदरलेले
तुझे ते डोळे
आंत कोंडलेल्या अश्रूंच्या दाबाने
मुजलेले आणि पुढे आलेले !
फुटणार जणू डोळ्यांचा बांध
आत्ता ह्याच क्षणीं
—त्याच्या पूर्वीचाच निमिषार्ध हा—
आणि वाहणार अश्रूंचा पूर
बेफाम वेगें हुंदके देत !

पराकाष्ठेची असहायता
मूर्तिमंत तूं चिमण्या बाळा !
किंचाळून कोणा माराया हाक
उघडिलेंस सोनुलें मुख
दाखवीत दूधदात आपुले ?
दूर तेथे कोठे दिसले कोणी ?
“आई, अहो बाबा, दादा, ताई ग
हा मी येथे आहे
कसे तुम्ही मला सोडून गेलां ?”
असा आर्तस्वरेणें फोडीत टाहो
धांव घेणार तूं आत्ता त्यांच्याकडे ?
चमकून त्या आशेची धडक
गेली का तुझ्या हृदयांतून

आणि राहिले डोईवरले
 जावळे केसहि विस्फारून उभे ?
 दुसऱ्या क्षणीच पण दिसलें
 धडधडलें हृदय पुन्हा
 धुकधुकी होऊं लागली क्षीण
 “छे—नाहीत—ते—आई बाबा दादा
 दुसरे कोणी...
 अरे देवा रे !
 कोठे शोधूं मी आता तयांना ?”
 असें ओरडून धाय मोकलीत
 लोळण धुळीत गडबडा घेत
 टाकिलेंस अंग धरणीवरी !

धरणीमाता...!
 स्वर्गाहून गरीयसी अशी ती
 तुझी जन्मभूमि !!
 तीही त्रिचारी
 असहाय दीन तुझ्यासारखी
 पददलित आक्रमिलेली
 तुला पोटाशीं घेणार कशी ?
 तिच्या जेत्यांनी
 चिरून तिचें पोट त्याआंत
 भरलीं आहेत तिचीं मृत बाळें
 तिचे शूर पुत्र आणि शूर कन्या
 तिच्यासाठी ज्यांनी देह ठेविला !

ऊठ ऊठ बाळा
 रडून आता होणार कसें ?
 कोण करणार तुला साहाय्य ?
 दूर तुला जीं दिसलीं आता
 नाहीत बरे तीं कोणी माणसें
 आहेत तीं मुतें
 साम्राज्याकांक्षेने उभीं केलेलीं
 चेकाळलेलीं
 —तूं ज्या बालपणीं ऐकिसी गोष्टी
 त्यांतलेच हे क्रूर राक्षस
 आलेत शोधीत नरबळींना
 त्यांच्या पोलादी यंत्रदैत्यासाठी !
 आणि बघ त्या राक्षसांहनीहि
 आहेत हे सारे अतिभयंकर
 ह्यांना ना हृदय अथवा डोकें
 आहेत सारीं हीं जिवंत धडें
 धडधडणारीं यंत्रांसारखीं
 पोलादी बाहुलीं कळसूत्रांचीं—
 सैनिक हे तुझ्या शत्रुराष्ट्राचे !
 तुला जे वाटले आपले आस
 आहेत दुसरीं कोणी माणसें
 तुझ्या देशाचींच कैद केलेलीं
 आहेत त्यांना घेऊन जात
 बधस्थलाकडे !
 चल काढ आता येथून पळ
 चिमण्या पायांत शक्ति ना जरी
 लपून राहा कोठे रानींवनीं

दृष्टीसहि ह्यांच्या पडूं नको वरें !
नाही तर हे नरराक्षस
तुलाहि घेऊन खास जातील
काढून ध्यायला तुझ्या अंगातील
तान्हे रक्तहि !
पाहिजेच आहे तेंहि त्यांना
त्यांच्या शस्त्रहत सैनिकांसाठी
टोर्ची घायाला !!

अरे, पोरक्या चिनी बालका !
घरादारांना पारखीं झालीं
सोडून दिलीं आईबापांनी
ताटातूट झाली अर्शां हीं किती
आहेत बालकें तुझ्यासारखीं
भटकत वणवण निर्जनांत !
सहखांनी आहे गणना त्यांची
कित्येक विचारीं अन्नपाण्यावीण
आक्रंदत आणि तडफडत
रडत मेळीं !!

बाळा, तुझ्या त्या आईबापांना
दोष देशी का ?
नको नको वरें !
नाही का माहीत काय झालें तें ?

तुझ्या गावावर पातली जेव्हा
शत्रूची धाड

धाडधाड पडूं लागले गोळे
 तुझा पिता तेव्हा
 सुपुत्र आपल्या मायभूमीचा
 तुझ्या देशाच्या शूर सैन्याला
 कराया मदत शक्य ती सर्व
 धावून गेला
 घेऊन हातांत स्फोटक गोळे
 मिळेल तें शस्त्र
 लपतछपत वृक्षयुद्धांत
 जर्जर करीत शत्रुसैन्याला
 कित्येक जे होते सरसावत
 लुटीच्या आशेने लालचावले
 लोळविलें त्याने तेथेच त्यांना
 ...पण दैवगति !
 दिसला तो एका नेमबाजाला
 अचूक धरून निशाण त्याने
 सोडिली गोळी
 थेट डोक्यांतच शिरली त्याच्या !
 लख्कन् त्या शेवटच्या क्षणीं
 दिसली याला
 तुझी आई आणि तुम्ही सर्वहि
 —आणि तूंहि बरें !—
 आणि गेला त्याचा प्राण निघून !
 शरीराची माती
 मातींत पडली त्याच्या देशाच्या !!

तुझी माता, बाळा...!
 तशा भयंकर रणकंदनांत
 हातघाईच्या कापाकार्पीत
 फिरतच होती स्वयंस्फूर्तीने
 घायाळ लोकांना वाहून नेत
 शुश्रूषास्थली...
 कित्येक तिने वाचविले जे
 पडले होते तडफडत
 गडगडत्या रणगाड्याखाली
 चिरडून जे असते मेले...
 अशाच एका
 पाठीवरती वाहून नेतां
 क्लान्त झालेली ती पडली खाली
 मूर्च्छा येऊन
 चुराडा करीत दोवांचाहि त्या
 रणगाडा गेलां धुमश्चक्रीत !
 अरे ! जे तुम्ही
 तिच्या जीवनाचें सर्वस्व होतां
 त्यांच्या आटवाचें अंतिम सुख...
 तेंहि न मिळालें तिच्या जात्या जिवा !

तुझे ताई-दादा
 तुमच्या दुर्दैवें विजयी होतां तुमचा शत्रु
 प्रतिकार तेव्हा सर्व थांबला
 भेसूर सर्वत्र झाली सामसूम
 धुंद झालेले जेते शिपाई
 गल्लीगल्लीतून हिंडूं लागले

शोधीत सैतानी वासनातृप्ति !
 नुकतेंच जिने यौवनांत होतें केलें पदार्पण
 अशी तुझी तार्ई !
 हुडकून त्यांनी काढली तिला
 तुझ्या घरांतून...
 तुझ्याहून मोठा थोडासाच तो
 तुझा दादा दहाबारा वर्षांचा
 उसळलें त्याचें पोररक्तहि
 धावून गेला त्यांच्या अंगावर
 “खबरदार ! सोडा तार्ईला
 लावाल जरी अंगाला हात...”
 “काय करणार कारट्या रे तूं ?”
 दात विचकीत हसले सारे
 मुर्दाड शिपाई
 घेऊन गेले दोघांनाहि कोठे
 ओढत आणि फरफटत
 अज्ञान स्थलीं !
 तुला कसे सांगूं—पुढे काय झालें... !

लपवून तुला ठेविलें होतें
 त्यांनी ज्या जागीं
 राहिलास तूं तेथेच बाळा !
 तुलाहि नेतील पकडून ते
 वाटून अशी मनास भीति
 त्यांनी नाही तुला हाकहि दिली
 नुसतें पाहिलें आकाशाकडे

कोसळलें तें आकाशच आता
तुझ्यावरती !!

वाट पाहून कंटाळलेला
आणि भ्यालेलाहि एकटेपणें
आलास तेथून बाहेर जेव्हा
कानोसा घेत
भिरभिर भेदरल्या डोळ्यांनी
रिकाम्या घराचे कोनेकोपरेहि धुंडाळिलेस
“आं—कोणीहि नाही—कोठेहि नाही !
गेले तरी कोठे सारे येथून
सोडून मला...”

आणि नंतरचा तुझा आक्रोश
—चिमण्या पिलांची घरट्यांतल्या
माय कोठे दूर गेली असतां
पडली कोणाच्या छन्याला बळी
घरीं न परते सांजवेळेला—
पिलांचा जसा चिवचिवाट...

चेकाळून त्या आक्रोशांतच
सुटलास सैरावैरा पळत
जिकडेतिकडे पाहिल्यास तू
आगी लागलेल्या
कानांत भरून भीतीचें वारें
पळालास धूम
अंधाराचीहि वाढत्या नाही
वाटली भीति

जळत्या घरांच्या उजेडाची जशी !
 दूर एखाद्या दरडीमध्ये
 कादिलीस रात्र
 नीज आली अर्धमेल्यासारखी...
 कशाला आता आला तुला जाग ?
 कोणती सकाळ दिसणार आता
 तुला जीवनाची ?
 कोणता दिवस उजाडणार
 तुला आशेचा
 आणखी उज्ज्वल भवितव्याचा ?

अशीच झाली ना बाळा ताटातूट
 तुझी आणि तुझ्या आईबापांची
 ताई-दादांची ?
 की कोणी होते ते भ्याड नादान
 की जे स्वप्राणा कवडीमोल वाचवावया
 मरणाआधीच मृत झालेले
 पळाले तुलाही सोडून मागे
 पोटच्या पोरा
 “प्राण सलामत आपले तरी
 पन्नास पोरे”
 असा करीत घंट विचार ?
 असोत तसेहि !
 तयांनाहि देऊं नकोस दोष
 जीवन आहेच सर्वांना प्यारें
 असो शूराचें, असो भ्याडाचें !
 तशीच आहे जीवनशक्ति...!

अरे ! जीवनाचा एकेक क्षण
 पृथ्वीवर ह्या जो लाभतो आहे
 आहे तोच आत्यंतिक मोलाचा
 श्रानाहि हें पटतें अखेर
 प्राण जातांना !
 उन्मत्तपणें हें जीव घेणें देणें
 मांडतात जे
 त्यांचींच आधी सडकून डोकीं
 जग नांदेल कधी धडपणें ?...

दोष तरी तूं द्यावा कोणाला ?
 कोण ह्या तुम्हां बालकांचे खरे
 वोर अपराधी
 ठाऊक नाहीत बाळा ते तुला !

अरे ! ते ऐदी ऐषआरामांत
 बसलेत प्राप्त तूपपोळीं खात
 लोळत सोन्याच्या मंचकावरी
 तुझ्या देशाची पेटवून होळी
 भाजून त्यावर पोळी आपली
 विकून तुझ्या शत्रूंना गोळ्या
 माखल्या त्यावर तुपाने पोळ्या
 युद्धसामग्रीचा प्राणघेऊ ज्यांनी
 व्यापार केला
 मिळविलें ज्यांनी अपरंपार
 सुवर्णधन
 आणि त्यावर प्राण पुष्ट केले

केला गारीगार तळीरामहि
तेच तुझे खरे घोर अपराधी
दोष दे त्यांना !

अरे ! जे घोकीत शांततापाठ
निरंज शठ

उभा करुनी पोकळ देखावा
जगदैक्याचा राष्ट्रसंघांत
बसले होते आपला केवळ स्वार्थ साधत
बोलत गोष्टी शस्त्रसंन्यासाच्या
निव्वळ ओठें

गुपचूप होते वाढवीत नित्य
संहारशक्ति शस्त्रें आयुधें
आणि डोळ्यावर कातडें ओढून
दुर्लक्षीत होते त्यांच्या जे लीला
हेतु ठेवूनी वेगळा कांही
आणि ज्यांच्या जिभा

टाळूलागींच चिकटून गेल्या
होतां आक्रमण तुझ्या देशावर
बहिरे झाले जयांचे कान
आपलें द्रव्यच मोजीत पुन्हा
हात राहिले खिशांतच ज्यांचे
त्यांच्या इजारींच्या

तुझ्या देशाच्या गळ्याला लागला असतां फास
सोडीत होते जे नुसते श्वास
तेच तुझे खरे घोर अपराधी
दोष दे त्यांना !

अरे! ती तुझी मृत सम्राज्ञी
 तुझ्या देशाच्या दौलतीचा जिने
 गरिबांपासून पिळून काढल्या करभाराचा
 रंगेल केला कलाविलास!
 बांधायासाठी युद्धनौका जो
 पंतप्रधानाने पैसा वाचविला
 त्याच पैशाने
 हस्तिदंती जिने घडविली छान
 आरामनौका!
 चिनी कौशल्याचा ताजमहाल
 मोत्यांच्या झालरी आणि रत्नांचे
 चित्रबंध जीत
 सोन्यांत केलेलें काम मिन्याचें
 घडवीत होते अत्यंत कुशल
 कारागीर जी कित्येक मास
 अशी ती नौका
 सम्राज्ञीच्या शाही तलावांत जेव्हा
 फिरूं लागली
 पंतप्रधानाने पाहून तिला
 मारून घेतला कपाळीं हात
 उद्रेगाने आणि बोलला, "अहो!
 उद्या जरी चाल करून आले
 बलाढ्य जपानी आरमारहि
 आमच्या महासाम्राज्ञीचें हें
 कलाढ्य सुसज रम्य आरमार
 मुकाबला छान करील त्याशीं
 कशाला काळजी बचावाची आता?"

असे जे नादान सम्राट तुझे
तेच तुझे खरे घोर अपराधी
दोष दे त्यांना !

आणि युद्धदेव तुझ्या देशाचे
ज्यांनी आपल्या स्वार्थी आकांक्षा
पूर्ण कराया
सर्वसत्ताधारी व्हायाच्या उन्मत्त ईर्ष्येने ज्यांनी
माजविलीं रणें आपसांतच
एका हाताने कापिला ज्यांनी
देशाच्या देहाचा दुसरा हात !
अंदाधुंद लूटमार करूनी
संपन्न भूमीचें वैराण रान
जयांनी केलें

निजबांधवांच्या रक्ताचे लोट
वाहवून ज्यांनी
त्यांच्याच भूमीला स्नान घातलें
घालीत अखेर लोटांगणें आणि
शत्रूलाहि जे शरण गेले
त्याच्या बळावर प्रबळ व्हाया
तुझ्या देशाचें मनुष्यबळ
हतबल ज्यांनी स्वतःच केलें
तेच तुझे खरे घोर अपराधी
दोष दे त्यांना !

आणि जे लढत असतां देश
चढत आहेत सिंहासनावरी

शत्रूने घेतल्या मुलुखाचे जे
 उलूक बनत आहेत राजे
 पुत्रक-नृप
 तुझ्या देशाच्या ध्वजावरल्या
 माध्यान्हसूर्याचा प्रकाश ज्यांना
 पाहावेना क्षणभरहि डोळा
 शत्रूच्या कृपाप्रसादाचा ज्यांना
 बंदीखानाहि वाटे प्रासाद
 त्यांच्याच अखंड मायभूमीचीं
 खांडकीं करून शत्रूने जरी
 टाकलीं हाडकें ह्यांच्या समोर
 तींहि चघळीत आहेत जे श्वान !
 तेच तुझे खरे घोर अपराधी
 दोष दे त्यांना !

आणि दे दोष आम्हांलागींहि
 आम्ही जे तुझे शेजारी आहों
 चाळीस कोटींचा विस्तार ज्यांचा
 नुसताच भार भूलागीं असे
 परिस्थितीचे दास जे आम्ही
 साहाय्यास तुझ्या येऊं न शकूं
 हिमालयाहूनि आहे जयांच्या
 थंड हृदयांचा पर्वत मोठा
 तुझ्या देशांतील आगेची आच
 अजूनहि जयां नाही लागली
 आणि जयांची प्रवृत्तिगंगा
 अजून आहे मानसांतच

गारठलेली

वाट पाहत न जाणे कोण्या
भगीरथाची...!

हे जर्ण जग!

जगत आहे जें जगूं न देतां एकमेकांना

असतां विपुल सर्वांना जागा

पृथ्वीच्या पाठीं नांदाया सुखें

जमिनीसाठी दुसऱ्यांच्या जें

हपापून आहे लढत नित्य

कमीनपणें

मरत आणीक करीत सर्वांना

जमीनदोस्त !

संपन्न समृद्ध असतां सृष्टि

जीवनोपयोगी धनधान्याने

माजविली आहे कृत्रिम ज्यांत

उपासमार

पिकवायाची फिकिर न ज्यां

विकायाची मात्र अशा चोरांनी

गळेकापूंच्या चढाओढींत...

मानीव मोलाच्या सुवर्णालागीं

मानवी प्राणापेक्षाहि मोल

विकत घेतात मौक्तिक जेथे

कीटकजन्य

श्रमजन्य धर्मविंदूंचे मोती

मातीमोलाने

आणि दगडांच्या पोटर्चीं रत्नें

यत्नावीण घेती सवंग अशा
 कद्योपजीवींच्या उत्पादनाला...
 अर्थशास्त्राचा अनर्थ असा
 चालला ज्यांत
 प्रमत्तांच्या हातीं ज्यांतील सत्ता
 अकळ गहाण भांडवलांत
 त्या जीर्ण जगा
 अवास्तवाला कवटाळल्याची
 झिडकारल्याची आणि वास्तवाला
 ही घोर शिक्षा
 भेसूर युद्धाची
 जेत्यांना आणि पराजितांना
 उभयतांनाहि मरावयाची !

होवो तरी आता एकदाचा त्या
 जीर्ण जगाचा
 आणि अमानुष मरणोन्मुख
 संस्कृतीचा त्याच्या सर्वेच त्याच्या
 निःशेष अंत !
 खंत नच त्याची आता आम्हांला
 गाळायस नाही एकहि अश्रु
 आहोंत आम्ही करीत गोळा
 लाकडे त्याच्या सरणासाठी
 अधीर झालेले आहोंत किती
 पेटवायाला तयाची चिंता...
 चिंता हीच की
 उरो हें युद्ध शेवटचें त्याचें

अखेरचीच त्याची धडपड
चुकूनहि नच ह्यांतून वाचो !!

त्या जीर्ण जगाच्या चितंतूनच
उडणार आहे अमर पक्षी
नव्या स्थितीच्या नव व्यवस्थेच्या
नव आदेशाचा नवाकांक्षांचा
घेत जगदंड स्वपक्षांखाली...

नाही तो कोमल कपोतदूत
युद्धान्ताच्या आणि उद्भवणाऱ्या
त्यांतूनच नव्या युद्धारंभाच्या
मध्यकाळांतील दुबळी शांति
घुमविणारा...

युद्धाचें निमित्त मतंगज जे
त्यांना उचलून स्वपंज्यांमध्ये
दूर अंतराळां भिरकाविणारा
आहे तो प्रचळ शांति-भिरंड
नव्या जगाचा !

नवें जग जें
जगणार आहे जन्मून आता
स्वातंत्र्य-समता-बंधुत्वाच्या तें
बोलणार नाही बोबड्या गोष्टी
वास्तवतेचा सर्वस्वतेचा
आणि निकराचा बंधुभाव जो
कणाकणांतून नव्या रक्ताच्या
मानवतेच्या नाचवील तें

उसळेल तो चेतना देत
 नव्या शक्तींना
 निर्मितील ज्या सम अर्थाचें
 नवें सामर्थ्य
 उपभोगील जें सारखेपणें वाटून घेत
 सर्वांची सृष्टि
 कृपाप्रसादाचीं फळें आणि तिच्या
 सेवेचे कष्ट !

नवें जग तें...!
 ज्यांत न होतील मानव धनी
 अथवा दास मानवांचेच
 परकष्टांवर पुष्ट व्हायाला
 ज्यांत ना जागा
 मात्र भरपूर सहश्रमाच्या
 सहजीवनांत नांदावयाला
 विक्रम जेथे न म्हणेल कोणी
 पराक्रमाला आक्रमकांच्या
 मिळेल ना त्याला कोठेहि थारा
 आणि मानवाला बांधावयाला
 चीनच्या भिंती
 उरेल न भीति मानवांचीच
 संहाराचे शोध लावे जी बुद्धि
 करील ती उभा सर्वांच्यासाठी
 मानवहिताचा समाहाराचा
 नवा संसार !!

तें जग नवें
 बाळा, तुझ्या ह्या आर्त हाकेने
 व्याकूळ होऊन येणार आहे
 सांभाळ कराया सदाचा तुझा
 त्यांतच आहे उजाडणार
 दिवस तुला
 आशेच्या उज्वल भवितव्याचा
 धीर धर थोडा !
 घेणारच आहे तुला तें पोटीं
 तूंच त्यांची शक्ति
 आणि उमाळा...
 तुझ्याचसाठी
 बाळा, ह्या नवीन जगाच्या गोष्टी
 हीं तुम्ही बाळें
 तुम्हीच आहां नांदणार त्यांत
 आणि तयाला नवीनपणांत नांदविणार !
 —येणारच आहे—येतच आहे—
 —आलेंच पाहा !
 तें नवें जग...
 नवें जग तें नव आशांनी हासविणारें
 क्षणभरहि साहणार नाही
 पाहणार नाही तुझे हे डोळे
 असे भ्यालेले
 पूस आता आसूं आणि हास बरें ?
 —नको—नको—पण—थांब—थोडासा
 पाहूं दे पुन्हा ह्या जीर्ण जगाला
 आपल्या आसुरी कर्मांचीं फळें

कावरेबावरे भेदरलेले
ते तुझे डोळे!!

परिशिष्ट १

प्र. ३३३३

कवि परिचय

मालवु विनी कवितांशु : विनी

आत्माराम रावजी देशपांडे 'अनिल'

जन्म, ११ सप्टेंबर १९०१

प्रकाशित साहित्य

फुलवात, १९३२ : १९२० ते १९३१ मध्ये लिहिलेल्या भावगीतांचा संग्रह

भ्रममूर्ति, १९४०, दुसरी आवृत्ती १९६५ : १९३५ मध्ये लिहिलेले

दीर्घकाव्य

निर्वासित चिनी मुलास, १९४३ : मार्च १९४२ मध्ये लिहिलेले

दीर्घकाव्य

पेतेव्हा, १९४७, दुसरी आवृत्ती १९५९ : १९३२ ते १९४६ मध्ये

लिहिलेल्या भावगीतांचा व मुक्तछंदांचा संग्रह

सांगाती, १९६१ : १९४६ ते १९६१ मध्ये लिहिलेल्या कवितांचा

संग्रह

अध्यक्ष : मराठी साहित्य संमेलन, मालवण, १९५८

परिशिष्ट २

टिपणे : निर्वासित चिनी मुलास

स्फोटक : हँड ग्रेनेड्स

नेमबाज : स्नायपर

रणगाढा : टँक

मृतसाम्राज्ञी : डॉवेजर एंप्रेस लॅंग यू

युद्धदेव : वॉर-लॉर्ड्स

पुत्रक-नृप : पपेट किंगज

अमरपक्षी : फीनिक्स

शांति-भिरंड : 'गंड-भिरंड' ह्या मूळच्या शब्दावरून. 'गंड-भिरंड' हा

एक भारतीयांचा काल्पनिक प्रचंड पक्षी आहे. हा एवढा प्रचंड पक्षी

आहे की, एका पंजात दोन-दोन हत्ती धरून उड्डाण करित आहे,

असे ह्याचे चित्रण असते. ह्याचे चित्रण जवळपास म्हणजे रामटेकच्या

पुरातन अवशेषांवर पाहावयास मिळेल. गंड-भिरंड हा शब्द मूळचा

कानडी असावा.

परिशिष्ट ३

कवितांचा कालानुक्रम

१. रसवा	५-८-१९४७	यवतमाळ
२. स्वातंत्र्यचक्रप्रवर्तन	१५-८-१९४७	यवतमाळ
३. अर्घ्य	—८-१९४७	यवतमाळ
४. १९४७	—१०-१९४७	यवतमाळ
५. भाज अंधारी रात आहे	१८-२-१९४९	नागपूर
६. आम्ही	—७-१९४९	नागपूर
७. प्रणाम	—८-१९४९	नागपूर
८. ओळख	—८-१९४९	जवळपूर
९. गाठ	३०-७-१९५२	वर्धा
१०. सारेच दीप कसे मंदावले आता	१२-९-१९५२	वर्धा-नागपूर
११. पर्यंत	२०-९-१९५२	दिल्ली-नागपूर
१२. अंत	१७-१०-१९५२	नागपूर
१३. तहान	४-३-१९५३	मुंबई-दिल्ली
१४. अभिसार	—८-१९५३	दिल्ली
१५. जाग	२१-८-१९५३	दिल्ली
१६. आंत	१३-९-१९५३	नीलोखेडी
१७. झोप	१-१०-१९५३	दिल्ली-नागपूर
१८. मेघांची भूमि	१६-१०-१९५३	नागपूर
१९. ओढ	५-११-१९५३	रांची-नागपूर
२०. स्वप्ने	—३-१९५४	दिल्ली-नागपूर
२१. हुरूप	१७-११-१९५४	नागपूर
२२. क्षणभर	—१२-१९५६	दिल्ली

२३. अर्थ	६-५-१९५७	नागपूर-मद्रास
२४. पीक	९-५-१९५७	मद्रास-नागपूर
२५. कोंबडा	२३-१०-१९५७	दिल्ली-पुणे
२६. सांगाती	२७-१०-१९५८	दिल्ली-मुंबई
२७. रंभागर्भ	२८-१०-१९५८	मुंबई-दिल्ली
२८. स्वप्नवीज	—१२-१९५८	दिल्ली
२९. तटस्थ	८-२-१९५९	दिल्ली-नागपूर
३०. पाहतों हें सर्व आम्ही	१३-२-१९५९	मुंबई-दिल्ली
३१. रानराणी	—८-१९५९	नागपूर-दिल्ली
३२. कधीचें क्षितिज	—१०-१९५९	दिल्ली
३३. आई	६-११-१९५९	दिल्ली-नागपूर
३४. विराणी	७-११-१९५९	दिल्ली-नागपूर
३५. आश्विन	८-११-१९५९	नागपूर-दिल्ली
३६. तदात्मता	९-११-१९५९	नागपूर-दिल्ली
३७. एक दिवस	१-१-१९६०	नागपूर-दिल्ली
३८. आणीबाणी	२२-३-१९६०	दिल्ली-मुंबई
३९. तळ्याकांठीं	२५-३-१९६०	मुंबई-दिल्ली
४०. खेळणीं	२-७-१९६०	नागपूर-दिल्ली
४१. पावसाळी सांज	१०-७-१९६०	नागपूर-दिल्ली
४२. दोन वाटा	—८-१९६०	मुंबई-दिल्ली
४३. जुई	१५-८-१९६०	मुंबई-दिल्ली
४४. श्रावणझड	१६ व २०-८-१९६१	दिल्ली
४५. शरदागम	१५ व १६-९-१९६१	दिल्ली-मुंबई
४६. लावण्य	१९ व २०-९-१९६१	पुणे-नागपूर
४७. एकाकी	२२-९-१९६१	नागपूर-दिल्ली

REFBK-0026474

REFBK-0026474